

નિવેદન

‘પ્રયગઘ્ઞર એના દેશમાં અને એના મહાપુરુષના પૂજતો,’ એ કહેલી સૌરાષ્ટ્રના પયગઘ્ઞર-પુર દયાનન્દજીના સંબંધમાં તો અક્ષરથઃ સાચી ઠરી છે. ધાર્મિક કલહો અને કલેશોથી ખરડાયેલા ગયા જુગમાં-ઓગણીશમી સદીમાં એ યુગસૃષ્ટા પુરુષનાં સાચાં મૂલ ન મૂલવાયાં હોય એ શક્ય છે; પણ આજના નવયુગમાં એ એ પુરુષની સાચી કીમત ન મૂકાય અને માત્ર તેનો એક પંથ-સ્થાપક તરિકે જ આંક અંકાય, એ અજુગતું લાગે છે. એ રીતે, આજે Greater Dayanand-મહુર્ષિ દયાનન્દ અને Nation-builder Dayanand-રાષ્ટ્રપિધાયક દયાનન્દ સાવ ભૂલાઈ ગયા છે; અથવા તો એ મહત્તા ઘણી જ ઓછી પૂજા પામી રહી છે. અને સૌરાષ્ટ્ર તો એના એ સપૂતને સાવ ભૂલી ગયું છે. એ ભૂલ સુધારવા સૌરાષ્ટ્રની પ્રજાને નામે આ એક પ્રયત્ન છે.

સૌરાષ્ટ્રના પ્રતિભાવંત પુત્રોનો અને ભારતના રાષ્ટ્ર-સૃષ્ટાઓનો ગુજરાતને સાચો પરિચય કરાવવાનો ‘સૌરાષ્ટ્ર’નો, ધીજા અનેક અભિલાષો માંહેનો, એક અભિલાષ છે. એજ દ્રષ્ટિથી ‘દેશબંધુ’ની જીવનકથા ગુજરાતને ચરલે ધરી છે અને આજે આ ‘જંડાધારી’નું જીવનચિત્ર જનતાને ચરલે ધરું છું. એમાંથી ગુજરાતની પ્રજાને દયાનન્દની ઓડીયે સાચી પિજાન મળશે અને ગત યુગની એ પરમ સમર્થ વ્યક્તિને ભારતનાં પૂજનીય પુરુષોના મંદિરમાં યોગ્ય સ્થાન અપાશે એવી મારી આશા છે.

પુસ્તક બે ભાગમાં વહેચાયું છે. પ્રથમ ભાગ-મહુર્ષિની જીવનકથા ભાઈશ્રી કકલમાઈ કેઠારીએ લખી છે અને બીજો ભાગ, જેમાં મહુર્ષિની મહત્તાના દર્શક એમના જીવનના પ્રસંગો અપાયા છે, તે ભાઈશ્રી હવેરચંદ મેઘાણીની કલમની પ્રસાદી છે.

:: લોકાદર પામેલાં ::
સારાષ્ટ્રનાં પ્રકાશનો

(શ્રી અવેરચંદ મેઘાણી દ્વારા)
સૈ રાષ્ટ્રની રસધાર : ત્રણ ભાગ,
રઘિયાણી રાત : બે ભાગ
દુરબાનીની કથાઓ
એસિયાનું કલંક
રાણા પ્રતાપસિંહ
રામરાણી

(અન્ય વિરચિત)

દેશબંધુ
રાજગુપ્ત
બે બાલ નાટકો
હાન્તનાં નાટકો
શુઆતો દીપક ભા. ૧

હવે પ્રકટ થનારાં

સદાશની વાતો
ડેલીમાની વાતો
શુઆતો દીપક ભા. ૨
કુમારનાં સ્મૃતિઓ
સૌરાષ્ટ્રની રસધાર ભા. ૪

કિંમત માટે
સારાષ્ટ્ર : રાણપુર

સ્મરણ

દેશનું રાજ્યશરણી અલ્પતર વારે વારે કથળતું દેખાય છે. જાણવીમાઓના અને મહાત્માઓના બાધેલા સ્વાતંત્ર્યના કાઠ-કિસ્સાઓ, અમલદારના પેલા પ્રાચીન મઠ વિષે ફતકયા ચાત્રે છે તેમ, દિવસભર બંધાઈને રાત્રિયે જાણે કે કાંઈ જાવાના મંત્ર-બળથી જમીનદોસ્ત થાય છે. એક બળબળેલા ખુણાને સમારતાં સમારતાં જ જાણે બીજા ખુણા લયલીને નીચે ઢગલે મધ પડે છે. કારણ કે એ રાજ્યશરણી સ્વાતંત્ર્ય-દુર્મના પાશમાં ધાર્મિક અને સામાજિક બંડખોરોના બગીચા પૂરેપૂરા ફેરામાં નથી. એ જાણે સમારતના તળીઆમાં જે કુસંસાર ને કુરદિ રૂપી પોલાણો પડ્યા છે, તેની અંદર ધાર્મિક અને સામાજિક સ્વતંત્રતાનાં ધમધમનાં સીસાં રેડાયાં નથી. માટે જ આજે દેશને દયાનંદ સહિરે છે.

રાજના કદ વેરા કચરી નાખે છે. પરસતા પોતાની વ્યાપારી મુક્તિ પ્રમુક્તિ વડે અમારું દ્રવ્ય હરી જાય છે. અમલદારો સ્વતંત્રતા બાધને અંતરે નિષેધ જનાવે છે. મુઠીવાદ અને મંત્ર કારખાનાંઓ લેહી મુસે છે. સત્તાધારી નામ ધરાવતો પ્રત્યેક આદમી અમારા દેશને દેખાડે છે. એ આપણા નિત્યનો પોકાર : પરિપક્વ ને કાગિસોના કઠણાટ : પરંતુ દેશની ધાર્મિક સંસ્થાઓ અને ધાર્મિક સત્તાધીશોને હાથે હરાતા આપણા દ્રવ્યનો આકાંક્ષા કાંઈકે કાઢ્યો છે ? ધર્માચાર્યોના કંડાઓ આપણે ઘેરઘેર ધૂમતા દેખ્યા છે ? અધ્યક્ષ અને ધર્મભય હિપર ચાલતી વિરાટ દુકાનદારીના હડપ્પામાં પ્રવેશ પામતાં આપણાં ધનદોલત ગણ્યાં છે ? કરોડોને ગુજારો કરવાના મૂઠી ભાત પલ્લુ નથી તે દેશમાં પ્રભાતે અમાતે ખડકાતાં દેવદેરાં ને દેવપ્રતિમાઓની નોંધ કરી છે કાંઈકે ? કેટલા ગુરુદારાઓ,

દેટલાં તારકેશ્વરો, દેટલાં મદતોના મહે અને જગ્યાઓ આજ
 નિર્ધન દિન્દીઓની પસેથી મનમન્યા સામા ઉપરાળી ઉપરાળીને
 રજવાડી વૈભવ વિલાસમાં મળાજુડ અંક યહ મદાશી રહ્યા છે,
 એનો સરવાળો નીકળી ત્યારે દેશનો માટીનું કણે કણે કાપી
 હાસો. રાજસત્તાની ભૂંટનો આકડો એ આકડની આમળ ગાંધે
 પાસી. એ સંપત્તિનાથ થતો નિદાળી નિદાળીને ચોધાર પાણીમાં
 પાણું ભારતવર્ષ આજ દયાનંદને એમની બેગલીસ વર્ષ પૂર્વેની
 શમાધિમાંથી સાદ કરે છે કે: મદર્મિંશ, તે દિવસ સંખ્યાકાળે,
 મંગા મેયાને દિનારે, સૌદર્મ્યમુખ ખનીને બેઠા બેઠા, એક જોરતને
 આપે પોતાના મરેલા જળકને કાળને અભાવે મંગાજળમાં
 કુળાવતી દેખી, અને એ પ્થરા વચ્ચાના કલેવર ઉપર વીરિયું
 કપડું પણ પાછું લઇ જતી બોધ, તે વખતે એ માતાની નિર્ધ-
 નતા ઉપર જે વેદના આપે અનુમતેલી, તેનાથી તો દસગણી
 દરિદ્રતા આજ આપના બહાલા દેલમાં વર્તી રહી છે, અને એ
 નિર્ધનતાનાં પણ રક્ત ગોળી શાપીને અમરી આલેશન ધર્મ-
 સંસ્થાઓ રંગ રાગ ઊઘાવી રહી છે. તમારા વજ-ખડમની આજ
 વાટ જોવાય છે.

કામ પણ રાજસત્તાએ પોતાનો દંડ નથી ઉઠાવ્યો કે
 ખજ દાર, તમારા બાર બાર વરસનાં કમજોર બાલકોને લગન
 નામની જોમણીના અંધરમાં હેમી દેખે ને તમારી કન્યાઓને
 ભણવા દેશી નહિ. છતાં અજો જ્યારે ગુલામના જોડા જેવા
 સંતાનેને અકાળ લગનના બોમ ખનીને દરિદ્રતાની કે દુવરોગની
 માટીમાં ખરી પડતાં જોઈએ હોય, ત્યારે સુનિના વારસદાર
 મહોઠા ઉપર વીર્યહીનતા, વિપાદ અને વિકારની પીળા પીળા
 રેખાઓ દેખીએ છીએ, અને દિન્દુ બાલિકાઓનાં-કેંક સમરધોનાં
 ને કેંક જવલોનાં બાલિકાનો સાંભળએ છીએ, ત્યારે અવાજ
 નીકળી જાય છે કે મદર્મિંશ, આવો, આ દિવસેની બુનાવળોને
 ધર્મ અને શાસ્ત્રનાં પ્રમણો દેની અટકવો. નહિ તો અમારા
 ગાદે તેટલાં લગીરય રાજકરણી આંદાલનો મિથ્યા જવાનાં.

સમસ્તતાએ તે પેનાની નિંદાઓના પારણા ઉપરથી
 'બાલાઉટ' શબ્દ બસી ન્યખ્યો. એણે કહ્યું, દરખાવાને દરવાજો
 'અંતરને મનાઈ'નું. પટ્ટીનું નથી લગાડ્યું. કોઈ નથી એણે
 મેઘ દેવ-મંદિરના 'અરપૂરમ' જેવો મનાઈ-શબ્દ લખ્યો. છતાં
 એ બધા કર્મોલ્લેખો અને કાલિયોને દરવાજો બ્યારે એક બાબુ
 ધર્મસૂત્રના નામના દેવને ખુલ્લી તલવારે ખેડે દેખીએ છીએ,
 તેની સામે શુદ્ધ હિન્દુ દેવને સ્મરણનો જોષએ છીએ, અને આપે
 હતા હતા એને પેતાની ખાસે બેલવી રહેનાં શ્રીસ્નાહણો,
 બ્રાહ્મણનાઓ અને મદરેસાઓને નિહાળીએ છીએ, ત્યારે 'પણ'
 જોશબેર એ દમાનંદનો સ્વર સાંભરો આવે છે.

શરણે આપેલી સેતાની કેળવણીને આપણે તિરસ્કાર દીધો.
 ચોણાસો વર્ષમા.તો એણે રેડેનું યુગ્માઈનું વિષ આપણી 'નસે-
 નચમાં પ્રસરેલું' આપણને લાગ્યું અને પછી આપણે કેળવણીને
 રાષ્ટ્રીય કરી દીધી. પણ આપણે શું જોયું? કેવળ રાષ્ટ્રીયતાના
 પેશાકમાં સજ્જ થયેલી એની એ કેળવણી, એજ પાન પાકન,
 એજ પ્રમાદ, એવી જ પેલજઓ, એજ જ તોર શોર, અને
 એનું જો લખણુદ ખર્ચાળપણું. મહા પ્રભાવવન્તી બક્ષિતઓની
 પુકે પુકે પ્રમટ થયેલી, પ્રજના અલેક્ષિક વિશ્વાસથી વિશ્લેષિત
 બનેલી, પ્રજામાંના મરીનમાં મરીનનું પણ પોપણ પામી પ્રકુલિત
 થયેલી, તે જો ધરી પછી એ પ્રભાવશાળી બક્ષિતઓના માત્ર
 પડછાયા જેવી જ થઈ પડેલી, મુરતને વાંકે જીવતી શિદાણુ સંસ્થા-
 ઝોને જોતાં જ આપણને યાદ આવે છે કે કાં હી અને મથુરાનાં
 મુશ્કેળો સ્થાપનાર સમર્થ કેળવણીકાર એક દમાનંદની આપણને
 આજે બીડ પડી છે, આજ આપણે માત્ર નખરામાં જ પડી
 મથા છીએ.

જો હિન્દુ ધર્મ આજ ત્રાજ્ઞ્યમાં તેજાઈ રહ્યો હોય અને
 એ તુલાની સામે સાઈ મ બગત તાકી રહ્યું હોય, તો એ તુલાના
 ઝાંખાની અંદર દમાનંદના જીવન-તત્ત્વને ધર્મ વિના આપણું
 વજન નથી વધરાતું. શર સલામાં એને માણે આપીને જન

દેવા ધસી આવનાર એક પ્રવંક જાટ પોતાના નેત્રમાધી લોહી
 વરસાવતો એને પૂછે છે કે “બોલ, તારા શરીરના કયા ભાગ પર
 પ્રહાર કરીને તારો-ધર્મધાતીનો જીવ લઈ?” “શામ, તું જેને ધર્મ-
 ધાત કહે છે, તે કરનારં તો આ દુષ્ટ માઈ મરતક છે, માટે તેના
 ઉપર જ ધા કર.” એવો પ્રકુલ ઉદર આપીને એ ધાતકનું
 માથું પછુ પોતાના ખોગાની અંદર નમાવી શકનાર એ અદિંસા
 વ્રતધારી : અને બીજી વેળા ખુલ્લું ખડખડ ઉમાખીને પોતાને દાર
 કરવા ધસી આવનાર ગવ કર્ણસિંદજના હાથમાધી એ ખુદ
 ખામ જ ઝુંટરી લઇને, સિવ-ધનુ તોડનાર શ્રી રામચંદ્રજીની જ
 સાંતિ છાપી એક જ હાથે ખડખડા બે દુષ્ટા કરી રાવશ્રીને પાછા
 ક્ષમાદેનાર વીરઃ બન્ને એક જ દતા. એવું અઘરચંસ્વ ને એવું
 વીરું આજ દિનુ ધર્મ માગી રહ્યો છે. નહિતર હિન્દુ ધર્મનો
 મૃત્યુ-ધંટ વાગતો સાંભળીએ છીએ. આજ તો જગદંત્ર વ્યક્તિ-
 જોનાં ગર્જાં પછુ બોલી બોલીને સોઝી ગયાં છે. બેનમૂન ચખ્દોના
 અને પવિત્ર શાસોચ્છાસના વ્યય દુષ્કર્મ મવામાં હવે તો હંદ
 વળી મધ છે. છતાં પ્રજા સજવળીને પાછી પેઢી જાય છે. તે
 વખતે એવા તેજની જરૂર છે કે જેના ચખ્દનો રણકાર ચતાખ્દી
 ચતાખ્દી સુધી કરોડોના દાનમાં ઝુંજ રહે, જેની કુદૃષ્ટિ યુદ્ધાં
 મહાજુમાધી ઘેરાં ગય.

આપણને-દેશી રાજ્યોની પ્રજાને તે મહર્ષિનો જીવન-સદેશ
 એના મૃત્યુમાધી મળે છે. રાજ્યો તો હરકોઈ જાતની જાગૃતિના
 કદા જીવો દોષ એમ મનાયું છે. અને રજપૂતાનામાં તો એ
 દયા અતિ હિમ રૂપે વર્તી રહી છે. છતાં ર્યાનદે ત્યાં જઈ
 અખ્યાડા નાખ્યા. કેક રાજમુચ્ચો એની ચરણુરજ યુમવા માટે
 નીચા નગ્યા. ત્યાં એણે યાનનો ઝાકમઝોળ ઢીવડો પેટાગ્યો, અને
 રાજ્યોને વેંચાના છંદમાધી હોડાવવાં જતાં એને પછુ અંગીકાર
 કરી લીધું. મોરણીની માટીનું ત્રણ એણે મારવાડમાં જઈને
 ચુકાવ્યું. દેશી રાજ્યોને માટે એ રીતે ચરી જાણનારાઓની આજે
 જરૂર પડી છે.

એને અન્યાય થયો છે. અને ક્યા દેસમાં એવા દેવદૂતે
 પોતાની હમાતી દરમ્યાન ઇન્સાફ પામી શક્યા છે ? પરંતુ મહ-
 વિને મળેલો ફિટકાર તો હિન્દુમાતાના હૈયા પર તાજ પડેલા
 ધા જેવો છે. નિન્દુકોએ તો 'દયાનંદ' એટલે 'મૂર્તિભંજક'
 એવો જ નાદ કરોડો કાનમાં ભરી દીધો, અને અદ્વાણુ હિન્દુ-
 સમાજ એ વિષ વગર જોયે ગળી ગયો. પણ ક્યા ગઈ એની ખીજ
 વિભૂતિઓ ? પહેનતું શબ દેખીને જન્મેલો વેરાગ્ય, વિવાહનો વિમોહ,
 સંતની શોધમાં એક કોપિનભરનો રક્તગપાટ, સુરદેવની અકારણ
 મારપીટ પ્રત્યે સમજાવ, સુરદક્ષિણામાં ભારતવર્ષને સેવવાના
 ક્ષપય, વેદવાણીનો છુલંદ પોષ, કામદામ વિજયટંકાર છર્તા
 નિરાભિમાનતા ને નિર્મોહ, ભારોભાર મર્મવેધિપણુ ને ભારોભાર
 સૌમ્યતા, મૂર્તિભંજક છર્તા નારાંપૂર્ણ બાળકો વચ્ચે ખેલતી
 નાની કન્યાઓમાં વિરાટ માતાનું દર્શન અને નમન, પ્રયંક
 જુજળળ છર્તા નિન્દુકોએ નાખેલ મળમૂત્ર અને વરભાવેલી માર-
 પીટ પ્રત્યે રનેહમયી ઉદાસીનતા : વારંવારના વિષ-પ્રયોગો સામે
 પણ દયામય હાસ્ય, નવા શિક્ષણનો કે પાશ્વત્ય સંસ્કૃતિનાં
 રંજનો એક સહઅંશ પણ પાસ ન હોવા છર્તા આજ પચાસ
 પચાસ વર્ષ સુધી પણ જેનમૂત રહેલા એવા એમના શિક્ષણ-
 પ્રયોગો ને સંસ્કાર સુધારાઓ, અને આખરની ઘડી આવી તે વખતે
 પોતાના એ સમસ્ત સામ્રાજ્યનો એજો વિના અવકાશે રજાવી
 દેવાની, અનંતની સાથે તલ્લીન થઈ જવાની વિરક્ત દશા :
 એમાંનું કશું થ શું વંદવા જેનું ન લાગ્યું ? એક સુધારક કે
 બળવાખોર કહીને એને ન પતાવી શકાય. એ તો પ્રભાવતાર હતો.
 એ હજાર વર્ષ પછી કોઈ આરનોદ આવીને 'Light of India'
 "ભારતનો પ્રકાશ" નામે કાવ્યમાં અમારે મહર્ષિને અમર કરશે,
 તારે જ હિન્દુ-એ હિન્દુ જીવતોં હશે તે-એ કાવ્યધારામાં પોતાની
 નેનધારા તે દિવસે બહેતી કરશે.

આધારનાં પુસ્તકો

આ જીવનકથા આલેખવામાં અને મહર્ષિજીના જીવન પ્રસંગો ચૂંટવામાં નીચેના પુસ્તકોનો આધાર લેવાયો છે.

Swami Dayanand: Natesan.

Torch-bearer: Vaswani.

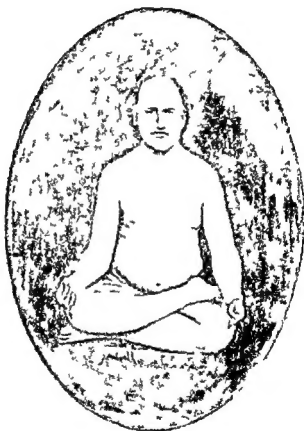
શ્રીમદ્ દયાનન્દ પ્રકાશ : સત્યાનન્દ.

શ્રીમદ્ દયાનન્દ ચિત્રાવલિ : શીવકપ્રસાદજી.

ગુરુપદ્મની દયાનન્દ જાસ અંક.

સૌરાષ્ટ્રની દયાનન્દ શ્યામ્લિ અંક.

सौराष्ट्रनो नरशार्ङ्गल

भट्टसिंह दयानन्द

जन्म
पोष, १८८२
५५
१-१२५

आवसान
मार्च, १९५१

અંડાધારી

ત્રીણ અવાજ

(૧)

જેના કિનારાને ઘુઘવતો મેરાંમંજુ મોતીની છેાળે
 ઉછાળીને દિવસરાત ધોઈ રહ્યો છે એવા આ સૌરાષ્ટ્ર-
 દેશને જાણે એના સરજનહારહું એક વરદાન છે. જ્યારે
 જગત્ માર્ગશૂન્ય બને, જ્યારે ભારતવર્ષમાં અંધકાર છવાઈ
 જાય, ત્યારે અંધારે આથડતા એ જન-સમુદાયને જીવન-
 પંથે દીવો ધરનારો એકદ જાંઠાધારી અવધૂત આ
 સૌરાષ્ટ્રની ઝાડીઓમાંથી નીકળે છે. બે હજાર વર્ષ પૂર્વે,
 કનકના કાંગરાએ કરી એ કાળની દુનિયાને અમરાપૂરી
 જેવી લાગતી કનકમયી દારામતીના સિંહાસનેથી;
 કુરુક્ષેત્રના સમરાંગણ ઉપર અભ્યુત્થને ફરીવાર ગાંડિવ
 સજાવનારી ગીતાના ગાનારા શ્રીકૃષ્ણઅંદ્ર સૌરાષ્ટ્રમાંથી
 લાધ્યા. શ્રી યદુનન્દને રત્નેલાલે કીર્તિમંદિર ઉપર જાણે
 સુવર્ણ-કળશ ચડાવવા, આજથી બરાબર એકસો એક વર્ષ
 પૂર્વ, વેદોદ્ધારક બ્રહ્મમૂર્તિ દયાનન્દ સરસ્વતી આ ટંકારાની
 ધરતીમાંથી પ્રગટયા. અને આજે યોગીઓમાં યોગીશ્વર
 સમા, તપસ્વીઓમાં તપસ્વીવંર સમા, બુદ્ધિપ્રતિભા અને
 હૃદયઔદાર્યે વિશ્વવંદ બનેલાં મોહનદાસ ગાંધી પણ

સૌરાષ્ટ્રનું જ રત્ન છે. જન્મતના તારણહારોની કોટિમાં
સ્થાન પામે એવી આ ત્રણે વિભૂતિ એ ભારતવર્ષને
અરણ્યે સૌરાષ્ટ્રની હોટ છે. એ સૌરાષ્ટ્રનું સુભાષ્ય છે.
એ સૌરાષ્ટ્રનો મોંઘો ભાષ્યાધિકાર છે.

(૨).

કૃષ્ણચંદ્ર, દયાનન્દ, મોહનદાસ : એ વિભૂતિત્રય
માંહેના મધ્યસ્થ મહર્ષિ દયાનન્દ સર્વસ્તી-પૂર્વાશ્રમના
મૂળશંકરનું જન્મસ્થાન મોરળી રાજ્યના ટંકારા પાસેનું
હવાપર ગામ. વનેરાજ કેસરીઓ જેમ સૌરાષ્ટ્રનાં
ગિરિગરુડોમાં જ નીપળે છે તેમ આ પુરુષર્ષિહે પણ
મોરળીના એ પહાડી પ્રદેશમાં, પુરુષની સાલમાં, એક
આપાઢી સંધ્યાએ તેની બાળ-આંખો ઉઘાડી આ સૃષ્ટિને
પ્રથમપહેલી નિહાળી. એના પિતાનું નામ કરસનજી.
પિતાને ક્યાંથી બળર હોય કે તેને ઘેર આર્યત્વનો ઉદ્ધાર
કે અવતર્યો છે ? એટલે, પુત્રજન્મથી હૃદયેલાં બનેલાં
માતાપિતાએ તો જેમ સામાન્ય પુત્રનો જન્મ ઉજવાય
તેમ આ મૂળશંકરનો જન્મ ઉજવ્યો. હવાપરના જમીન-
નદારના ગૃહને શોભે તેવી રીતે કરસનજી મહારાજે
મૂળશંકરના જન્મની વધાઈના આખા ગામમાં ગોળ-
ધાણા વહેર્યા.

મૂળશંકરના પિતા કરસનજી ગામના અુખ્ય જમીન-
દાર હતા, ખેડુતોના ચરાફ હતા, અને સાથે સાથે મોરળી
રાજ્યની જમાદારી કરતા. તેમની સાતિ ઔદિચ્ય પ્રાદાણ
અને તેમનો ધર્મ શિવધર્મ. કુટુંબ વિશાળ હતું. ઘર-
આંગણે લક્ષ્મીદેવીની કૃપાવૃષ્ટિ વરસતી. આખા પરિવારની

શિવજીમાં અચળ આસ્થા ઉભરાતી. સૌના મોંમાં ઉપર
ધર્મશીલતાની રેખાઓ અંકાયેલી રહેતી. કરસનજી ત્રવાડી
તો અહોરાત્ર શિવ-ઉપાસનામાં જ મગ્ન રહેતા.

એવા ધર્મમય વાતાવરણમાં મૂળશંકરનાં પ્રથમ
પાંચ વર્ષ ખૂબ લાલનપાલનમાં વીતી ગયાં. કુળી ઉધ-
ડીને ખુશબોદાર ફુલ ખીલવા માંડ્યું. મૂળશંકરને માયા-
લયાં પિતાએ દેવનાગરી કક્ષાં શીખવવો શરૂ કર્યો.
ધર્મગ્રંથોમાંથી પ્રલોકો ચૂંટી ચૂંટીને, એનાં મુખપાઠ
મંડાવ્યાં. આઠમે વર્ષે યજ્ઞોપવીત-સંસ્કાર કરવામાં આવ્યા.
ત્યારબાદ તો સંધ્યાના મંત્રો અને વેદગાયત્રીના
પ્રલોકોનું શિક્ષણ જોશલેર ચાલ્યું. પિતા કે કાકા જ્યાં
જ્યાં યજ્ઞમાનોમાં કથા વાંચવા કે યજ્ઞમાનવૃત્તિ કરવા
જતા ત્યાં ત્યાં મૂળશંકરને સાથે જ લઈ જવાનો
શિરસ્તો પડી ગયો.

પુત્રને કુલધર્મમાં ખાવરધો કરવાની પિતા ખૂબ
કાળજી રાખતા. મૂળશંકર પાછળથી, પોતાને અને
પૂર્વજોને પગલે ચાલે અને ચૂરન શેવ તરિકે કુટુંબનો
વારસો શોભાવે એ કરસનજી ત્રવાડીના જીવનની એક
પ્રબળ અભિલાષા હતી. એ ઉદ્દેશથી ત્રવાડીજીએ મૂળ-
શંકરને શિવાલયે સદા સાથે લેવા માંડ્યો. તેને શિવ-
પૂજા શીખવી. શિવરાત્રિએ અને એનાં મહાપર્વોએ ઉપ-
વાસ વગેરે પ્રતો આચરવાનો ધર્મ એના અંતરમાં ઉતાર્યો.
એવા દર પર્વે ધર્મધેલા પિતાજી મૂળશંકરને ઉપ-
વાસની ફરજ પાડતા; અને મૂળશંકર મહા વ્યથા પૂર્વક
એ પ્રત્ત આચરતો. કેટલીયે વખત એવી ફરજથી તેને
બહુ કચવાટ થતો. બૂખ વેઠાતી નહીં, અને પિતાની

બીજે ઉપવાસ તબતો નહીં. આખરે પુત્રવત્સલ માતા
વચ્ચે પડી મૂળશંકરનું દુઃખ ટાળતી. આ છતાં,
પિતાને પુત્રનો વિકાસ જોઈ સંતોષ રહેતો.

(૩)

મૂળશંકર ચાલ વર્ષનો થયો. એ વર્ષની મહાશિવરા-
ત્રિએ એના જીવનમાં એક એવો પ્રસંગ બની ગયો કે
જેણે તેની જીન્દગીના જહાજનો દિશા જો બદલી નાંખી
અને તેના પિતાની બધી આશાઓના ચૂરેચૂરા કરી
નાંખ્યા. સિદ્ધાર્થકુમારને વૃદ્ધાવસ્થા અને મૃત્યુનું-માનવ-
દેહની ક્ષણભંગુરતાનું જ્ઞાન થયું અને જગતને નિર્વાણું
બોધનારા બુદ્ધદેવ મળ્યા : તરૂણ ન્યુટને વૃક્ષ ઉપરથી
ફળને નીચે પડતું જોયું અને વિશ્વના વિજ્ઞાનમાં પડો
લાવનારો, શુદ્ધવાક્યપંક્તિનો નિયમ આપનારા વિજ્ઞાનાચાર્ય
ન્યુટનની દુનિયાને પ્રાપ્તિ થઈ : તેમ જ મહારાત્રિ પણ
મૂળશંકરના અંતરમાં. આર્યત્વના ઉદ્ધારક પરમ યોગીવર
દયાનંદ સરસ્વતીની સ્થાપના કરનારી પરિવર્તન-રાત્રિ
બની ગઈ. એ રાત્રિને સ્વામીજીનો અનુયાયી-સંઘ
'દયાનંદ બોધ-ઉત્સવ' તરિક ઉલ્લે છે. મૂળશંકરના
જીવનમાં એ પ્રસંગ ન આવ્યો હોત તો ? તો દંવા,
પાખંડ, અધર્મ અને અનાચારની સામે સિદ્ધરાજનાં એ
જી, એ દાનવના સામ્રાજ્યને જમીનદોસ્ત કરનાર અને
હિન્દુત્વના સૂર્યનો પુનરુદય સિદ્ધ કરનાર સતનો લઈવેયો,
કદાચ, ભારતવર્ષને ન લાંબત. તો મૂળશંકરને કુટુંબની
પ્રતિષ્ઠા સાંચવનારો પુત્ર તૈયાર કરવાની કરસનજી ત્રવડીની
મહેરજા સફળ થાત. પણ કિસ્તારની ઇચ્છા મૂળશંકરને
માત્ર જીવાપરનો જમીનદાર બનાવવાની નહીં, પણ તેને

કૃષ્ણ અને બુદ્ધ, કાર્તિક અને મહામ્મદ, કૉન્ફ્યુશીયસ અને નાનકદેવ જેવા ધર્મવીરોની હરોલમાં ઉભનાસ પયગમ્બર બનાવવાની હતી. અને આખરે તો, પરમેશનો ઇચ્છા જ પાર પડે ને ?

એ ૧૮૪૦ ની સાલ. મહા મહિનાની અંધારી ચૌદશને રોવો શિવરાત્રિનું મહા પર્વ ગણીને ઉજવે છે તે મુજબ, એ વર્ષની શિવરાત્રિએ મૂળશંકરને સાચે લઈ કરસનજી શિવમંદિરે ગયા. આખી રાત પૂજનવિધિ ચાલવાની હતી. સૌ પૂજારીઓએ જાગરણ કરવાનું હતું. પણ આખો દિવસ ઉપવાસ રાખીને લોચ બની ગયેલા મૂળ-શંકરના પિતા અને તેમના સાથીઓ આખી રાતનું જાગ-રણ કરી શક્યા નહીં. શિવલિંગ અત્યે નજર રાખી, એકાગ્ર ચિત્તે માળાના પારા ફેરવતા બધા ફેરવતા બ્રાહ્મણ-દેવોની આખો ઘેરાઈ અને મૈ પોતપોતાને આસને ધીમે ધીમે ઢળી ગયા. મધ્યગતને સમયે માત્ર જાગતો બેઠો હતો એક મૂળશંકર.

શિવાલય, ગામને પેલે પાર રમશાનને કાઠે બાડીમાં અટુલું ઉભું હતું. અંધારી ચૌદશનો ચોમેર અંધકાર જામ્યો હતો. સર્વત્ર મધરાતની ભયાનક શાન્તિ વર્તતી હતી. એ વાતાવરણમાં, મહા મહિનાની દુઃસહ ટાઢથી મૂજતો અને શરીર સંકોડતો મૂળશંકર શિવાલયના એક ખુણામાં ગુપચુપ બેઠો હતો. નિદ્રાને હઠાવવા તે વારંવાર પાસેના વાસણમાંથી પાણી લઈ, આંખો ઉપર ચોપડતો હતો અને ટાઢને ઝોછી કરવા ધીમે સાદે, થોડી થોડી વારે, સંસ્કૃત પ્રલોકો બોલતો હતો. આખા શિવાલયમાં માત્ર શિવલિંગ પાસે ધીમે ઝીણા દીવો ટમ ટમ બળતો હતો.

એકાએક કંઈક સંચાર થયો. મળશંકરે માવધ બની અવાજની દિશામાં ધાન માંડ્યો. સંચાર વધતો ચાલ્યો. તે સાંવધ બની ઉભો થયો, અને શિવલિંગ પાસે પહોંચ્યો. તેણે જોયું તો ઉદરડાઓ શિવજીના લિંગ ઉપર દોડા-દોડી કરી રહ્યા હતા અને તેમની પાસે ધરાયેલી પ્રસાદી પ્રસન્નતાપૂર્વક આરોગતા હતા. મળશંકર સ્તબ્ધ બની ગયો. તેણે પળવાર પેતાની સામેના દૃશ્યને સાચું ન માન્યું. પણ ત્યાં તો, મળશંકરને મોન-ભાવે ઉભેલો ન દેખનારા મુખકોએ જોરયોરથી દોડા-દોડી માંડી. ઉદરોએ શિવજીના માથા ઉપર નાચ માંડ્યો. અને શિવજીના દેહને ગલીય નરવા લાગ્યા. મળશંકરથી એ ન જોવાયું.

“આ શિવજીની મૂર્તિ ? વિશ્વનો પ્રલય કરવાનું સામર્થ્ય ધરાવનારા ભગવાન રૂઢ આ પોતે ? કેલાસના સ્વામી, કરમાં ત્રિશૂલ ધારનારા, વૃષભરાજ ઉપર સવારી કરનારા, ડમરૂ બળવનારા, તાંડવનૃત્ય કરનારા, સ્વેચ્છા મુજબ આ જગતના પ્રાણીઓ ઉપર શાપ કે આશીર્વાદ ઉચ્ચારનારા, સકળ નિયંતા શિવજી આ હોય ? અને એવા પરમ સામર્થ્યના પતિ આ મુખકોને આમ પોતાનો દેહ ખગાડવા લે ? એ ત્રિપુડધારીની આવી અનાથ, અવાક, દશા હોય ? ના. આ શિવજી ન હોય આ શિવજીની મૂર્તિ એ ન હોય.” એવી વિચાર-પરંપરાએ મળશંકરને ઘેરી લીધો. મુખકોની લીલા અને શિવજીની ચુપકીદી : એ બંને વસ્તુનું તેના મનમાં કોઈ રીતે સમાધાન ન થઈ શક્યું. મળશંકરના મનમાં ભારી મુંઝવણ ઉભી થઈ. મળશંકર મૂર્તિપૂજક શૈવ મંત્રી-

મૂર્તિપૂજા સાથે બંદ જગાવનાર દયાનંદ સરસ્વતી
જન્મવાની ઘડી આવી પહોંચી.

વિહળ બનેલા મૂળશંકરે, તેના ચંશયો રોકી
નહીં શકવાથી, પિતાને જગાડ્યા અને વિનયપૂર્વક
મનમાં ઉભરાતી બધી આશંકાઓના ઉત્તર માગ્યા.
પિતા પુત્રના મનનું સમાધાન કરી શક્યા નહીં. થોડો
હારે અને થોડો જવાબો આપી, મૂળશંકરને માળા ફેગવવા
એસી જવા આજ્ઞા દીધી. મૂળશંકર પાછો શિવાલયના
ખૂણામાં બેસી ગયો પિતાજી પાછા પોદી ગયા.

પણ પિતાનાં અપૂર્ણ ઉત્તરોથી મૂળશંકરનો વિરોધ
શાન્ત ન થયો. ઉદ્દો ઉગ્ર બન્યો. તેનો નિર્ણય થઈ
ચુક્યો કે આ શિવજી ન હોય, આ પાવણ છે. પિતાને
ઉંઘતા મૂઠી મૂળશંકર એકદંભ ઉભો થયો; અને એ અંધારી
રાતે, નદી અને રમશાન વીંધીને એકલો ઘેર દોડી ગયો.
ઘેર પહોંચીને માતાને જગાડી ~~અને જવાબ~~ તોડ્યો; પછી
આખી રાત આ ગ્રંથંગ ઉપર વિચાર કરતો પથારીમાં
આળોટ્યો. મૂળશંકરના જીવનમાં ચૌદ વર્ષની વયે બનેલી
એ ઘટનાએ આર્યસમાજના સ્થાપકમાં મૂર્તિનો
વિરોધ જન્માવ્યો.

(૪)

એ મહાશિવરાત્રિ પછી બીજી બે એવી શિવરાત્રો
ચાલી ગઈ. એ બે વર્ષ દરમિયાન મૂળશંકરના જીવનમાં
કોઈ મહત્વનો બનાવ ન બન્યો. એનો મૂર્તિવિરોધ માત્ર
મનમાં જ દ્રઢ બનતો જતો હતો. કુટુંબને કે
આસપાસની દુનિયાને મૂળશંકરના એ મનોમન્યનની

બાળ ન્હોતી. મૂળશંકર કિવચિત્ જ શિવમંદિરે જતો. તેનો સંસ્કૃતનો અભ્યાસ પિતાની દેખરેખ નીચે વધતો હતો. બીજી તરફથી કરસનજી મહારાજે મૂળશંકરને જમીનના અને ધીરધારના કામની ફેળવણી આપાનું શરૂ કર્યું હતું. પણ ત્યાં તો મૂળશંકરના આંતર પલોપાતને વધારે વાગ્યે જનાવી મૂકે એવો એક પ્રસંગ બની ગયો.

એક રાત્રે મૂળશંકર, તેના પિતા અને કાકા અને ઓ કુટુંબ પરિવારના સંગમાં, ગામમાંજ એક સ્વજનને ઘેર વિવાહની ઉજવણીમાં ગયો હતો. આખું મંડળ, બોજન પછી બટાર ચોગાનમાં, આનંદની પ્રકાશમાં સંગીત-ગાનનો જ્ઞાનન્દ માણતું બેઠું હતું. એકાએક એક અનુચર ચોંકવનારા સમાચાર લઈને આવ્યો કે નાનાં બેનને ટોચળીઉં વળડ્યું છે. આખું મંડળ, હાંફીકાંફી ઘેર પહોંચ્યું અને ગોમડામાં બની શકે એવી સરસમાં સરસ સારવાર છતાં, મૂળશંકરની નાની બેન, માત્ર બે કલાકમાં જ, લાઈને છોડી દેણે જ્યાં આવી નીકળી! આખા ઘરમાં શોકકળ મચી રહી. કાચી ઘડીયાં જમડો ચાલુ નરવી બેનને ઝુંટવી ગયો, એ કાળજી ચીરનારી કહાણી ઉપર આખા કુટુંબે હૃદયક્રાંતિ રહવા માંડ્યું. માત્ર અચળ, મુખ ઉપર ચોકની છાયા વિનાનો, ગંભીર ઉભો હતો એક મૂળશંકર. એની બહાલી બેનનું શબ લાળી ન તો એની આંખમાં આંસુ આવ્યું. કે ન તો એના મુખમાંથી એક ઉનો નિસાસો ચે નીકળ્યો. ખરી રીતે તો બેનના વિલોગથી લાઈને અસહ્ય દુઃખ થતું હતું-એટલું અસહ્ય કે તેનાં આંસુ અને તેનાં નિસાસા ચુંગળાઈ મર્યા હતાં. એ વખતે, બેનનું કારમું મૃત્યુ જોઈ લાઈ જીવન-

મરણના ક્રૂર પ્રશ્નો વિચારતો હતો. તે છન્દગાનીની ક્ષણભંગુરતાનાં કારણો ચોધતો હતો. સોળ વર્ષનો એ તરુણ અક્ષય અને અમર મનવાની કોઈ સંભવનીને માટે તલસતો હતો. મૂળશંકરના આ વર્તાવથી સૌ કોટુમ્બીઓને ભારે અચંબો થયો. પણ, એ છતાં, બેતનું મૃત્યુ મૂળશંકરના મન ઉપર સ્બજક છાપ મૂકી ગયું. એના આંતરમાં વિરાગ્યે આસન માંડ્યાં. ૧૮૪૦ની શિવરાત્રિએ શરૂ થયેલો આંતર વિશદ પાછો વિશેષ બેરથી મંડાયો.

(૫)

વળી પાછી બીજી બે શિવરાત્રિઓ ચાલી ગઈ. મૂળશંકર અઢાર વર્ષનો સુવાન બન્યો. બધા ઝખમેને રૂઝાવી દેનાર અને બધા વ્યાધિઓને વિસરાવી દેનાર કાળદેવે મૂળશંકરને પાછી મનઃશાન્તિ બક્ષી. જાણે એ મૂર્તિવિરોધ અને એ મનોવૈરાગ્ય શમી ગયા હોય તેમ મૂળશંકર પાછો કુટુમ્બના કામકાજમાં ગુંથાવા લાગ્યો. તેનું શિક્ષણ બંધ થયું હતું. વૃદ્ધ પિતાનો બધો વહીવટ જુવાન પુત્રને માથે મૂકાયો હતો. મૂળશંકર છન્દગાની ક્ષણભંગુરતા ભૂલો, તેને માટે નિર્દિષ્ટ થયેલું કાર્ય ચૂકી, સંસારના વહેનમાં ઘસકાતો હતો. પણ ત્યાં તો એ પ્રહાપિતાએ, સૌના હલનચલનની દોરીઓ ખેંચનારા એ સર્વસત્તાધીશે, એક નવો પ્રસંગ ચોજી મૂળશંકરને ત્રીજો અવાજ દીધો. મૂળશંકરને આત્મા ફરીવાર જાગૃત બન્યો. મૂળશંકરના ગૃહત્યાગની સંધ્યા નજીક આવી પહોંચી.

મૂળશંકર વપર પિતા જેટલું જ વાત્સલ્ય વરસાવતા
 મૂળશંકરના એક કાકા હતા. મૂળશંકરને પણ એ કાકા
 ઉપર અપાર હેતુ હતું. કાકાને મૂળશંકર પોતાના ગુરૂ
 માનતો, પોતાના ઉચ્ચ સંસ્કાર અને ઉન્નત આશયોના
 જનક સમજતો. એ વર્ષ પહેલાં જે કેાગળાઉં નાની
 બેનને કુટુંબની સોડમાંથી ઝડપી ગયેલું એજ કેાગ-
 લીએ કાકા ઉપર નિશાન માર્યું. કાકા પટકાયા. બેનના
 શમ એ કલાકમાં ઉડી ગયા હતા; પણ કાકાની બિમારી
 એ દિવસ ચાલી. અને એ લંબાણ મૂળશંકરને ઉદ્દુઃ
 વિશેષ અસહ્ય થઈ પડ્યું. સરસ ડાકટરી સારવાર ચાલી.
 પણ કાળ-શિકારીએ તેના ચિકારને છોડવાની સાફ સાફ
 ના સંભળાવી. કાકા ચાલ્યા ચાલતી વખતે-છેલ્લી ઘડીએ
 પ્રાણથીએ અધિક પ્રિય ભત્રિજાને પાસે બોલાવી કાકા
 આશિર્વાદ ઉચ્ચારવા ગયા ત્યાં તે જીવનનો દીવો ખુઝાઈ
 ગયો. મૂળશંકરથી આ ન સહાયું. કાકાના શબને નીરખી,
 એ વર્ષ પહેલાંના બેનના મૃત્યુની સ્મૃતિએ સજીવન થઈ.
 યમદેવ એનાં સ્નેહીજનને આમ ઉઠાવી જાય છે અને
 તે નિરાધારીની નજરે જોઈ રહે છે એ વિચારે મૂળશં-
 કરને શબ્દોમાં ન વર્ણવી શકાય એટલું દુઃખ થયું.
 આવા કારમા પ્રસંગોએ ગંભીર અને અડગ રહેતો
 મૂળશંકર પોકેપોક મૂકીને રાચો. એને માટે, હવે,
 ક્ષણભર પણ સંસારમાં રહેવું ખારું ઝેર બની ગયું.

ઓની પામે પહોંચવું હતું. હવે મૂળશંકરને પેલી તકે ઘર છોડી યોગ સાધવાની-જીવન અને મૃત્યુથી પર બનવાની ધુન લાગી.

(૬)

મૂળશંકરે તેની આ મનોદશાથી પિતાને અજાણ્ય રાખવાને ખૂબ પ્રયત્ન કર્યા. પણ મૂળશંકરના મોં ઉપર, તેના દરેકે દરેક વર્તનમાં, વૈરાગ્યની છાપ સ્પષ્ટ દેખાતી હતી, ત્યાં વ્યવહારથી ખીનવાડેક એ યુવક તેના મનોલાવને શુભ કેમ રાખી શકે ? માતાપિતાએ મૂળશંકરને પાછો સ્વસ્થ બનાવવા પરજીવી દેવાનો વિચાર માંડ્યો. મૂળશંકર એ ઠણી ગયો. એણે એનો ઉગ્ર વિરોધ કર્યો અને વિદ્યાભ્યાસ અર્થે કાશી જવાની જરૂર માગણી મૂકી. મૂળશંકર કાશી તો ન જઈ શક્યો. પણ, આખરે, તે પાસેના ગામડામાં એક પંડિતને ત્યાં થોડાં વર્ષ વિદ્યાભ્યાસ માટે મોકલવાનું કરાવી પિતાએ પુત્રના મનનું સમાધન કર્યું.

ગૃહત્યાગ સાધવાનો હવે અવસર મળ્યો એ વિચાર મૂળશંકરને ખૂબ હપ્ત થયો અને તે હરખાતો હરખાતો પંડિતને ગામ ગયો. કરસનજી ત્રવાડીની આજ્ઞાથી પંડિત મૂળશંકર ઉપર પૂરો જાપ્તો રાખતા. તેને કયાંય એકલો જવા દેતા નહોતો. અને થોડા દિવસમાં તો દક્ષ પંડિતે પણ મૂળશંકરની મનોદશા માખી લીધી. યોગ અને યોગીઓનું દિવસરાત રટણ કરતા આ નવા શિષ્યને એક પંડિતને બધું મૂળશંકરના પિતા કરતાં એ આકરો થયો. પંડિતે ક-

સનહ ત્રવાડીને પોતાની પ્રાસે જોલાવ્યા અને મૂળશંકરની
મનોવેલછાની વાત કરી. સાથે સાથે દુનિયાડાદ્યા પંડિત-
જીએ મૂળશંકરના પિતાને સલાહ દીધી કે એ વેલછામાંથી
પુત્રને ઉગારવાનો એકજ ઉપાય છે અને તે એને ઝટપટ
પરણાવી ખંભા ઉપર ધોંસરી નાંખી દેવાનો.

પિતાએ પંડિતને ઘેરથી મૂળશંકરને પોતાની સાથે
પાછો જવાપર લીધો, અને એક તરફથી તેની ઉપર છુપી
રીતે ચોક્કી જોઠવી અને બીજી તરફથી એટલીજ છુપી રીતે
લગ્નની તૈયારીઓ માંડી. પણ જેમ મૂળશંકરના મનોભાવ
પિતાથી અજાણ નહોતા રહી શક્યા, તેમ લગ્નની તૈયા-
રીઓ મૂળશંકરથી છાની રહી શકી નહીં. મૂળશંકરે
પોતાના લગ્ન સામે સખ્ત વિરોધ કર્યો અને કાશી
લણવા જવાની હઠ લીધી. આ વખતે તો પિતાએ
પુત્રના મનનું સમાધાન કરવાને બદલે તેને રાત્રી આંખ
બતાવીને જ સૂપ કર્યો. મૂળશંકર ઘડીલર સૂપ થયો.

પણ મૂળશંકરે લગ્નના ફંદામાં ન ફસાવાનો, અને
કુટુંબનાં બંધનો તોડી નાસી છુટવાનો નિર્ણય કર્યો હતો.
તેણે આજન્મ પ્રયત્નચારી રહી, યોગની સિદ્ધિઓ વરવાનો
મનોરથ બાંધ્યો હતો. આખરે એ નિર્ણય અને એ મનોરથનો
વિજય થયો. પ્રભુના આદેશને વશ બની મૂળશંકર યોગ-
હાસિ વર્ષની વયે, જેઠ મહિનાની એક સાંજે, માતાપિતાને
અખર ન ખડે એવી રીતે ઘરખાર છોડી ચાલી નીકળ્યો.

મન્યનકાળ

(૧)

ચાર વર્ષ પહેલાં વીતેલી એ મહાશિવરાત્રિ, એ વર્ષ પહેલાં નીપજેલું ખેનજું મૃત્યુ અને કાકાના મરણને તાબે ધાં: એ ત્રણે આઘાતોએ ઘવાયેલો મૂળશંકર કોઈ પરમ ધામની ઝાંખી કરવા ઘેરથી નાસી છુટ્યો. નાસીને એણે, પોતાને કોઈ નોંધ લગ્ય અને પિતાને ખબર પહોંચાડી તે એ બીકથી વગડના આડા માર્ગ લીધા. છવાપરથી દૂર દૂર નીકળી જવા મૂળશંકરે દિવસ અને રાત ગણ્યા વિના, ઉભાં ખેતરો ચીરીને દોડવા મહિયું. ભૂખ, તરસ, યાક એ બધું શરીર-દુઃખ એના અંતરના આવેગ આગળ વિસરાઈ ગયું.

મૂળશંકરે થોડા ગાઉ કાપ્યા, અને એક ઝાડીમાં રાતના થોડા પહેાર વિરામ લીધો. પછી પ્રભાતને સમયે પાછી મજલ શરૂ કરી ત્યાં તે એને પ્રાણ્યોની ચાલી જતી જમાતનો સંજાય થયો. બાવાઓએ એના શરીર ઉપરના ઘરેણાં તરફ આંગળી ચીંધી. વૈરાગ્યની મસ્તીમાં

ચરેલા મૂળશંકરે જંગ ઉપરનાં જાંઘાં ઘરેણાં ઉતારી આપ્યાં, શરીર ઉપરનાં સારાં વસ્ત્રો એ કાઢી દીધાં; અને સાધુ નામને કલંક આપનારા એ જાવાઓની સોજન છોડી મૂળશંકર, માત્ર એક લંગોટીબર અને ભૂખ્યો-તરસ્યો, એકલો આગળ ચાલ્યો.

આખરે એને એક સંન્યાસી મળ્યા. એ સંન્યાસીનું નામ લાલા ભગતરામ. એમની પાસે મૂળશંકરે તેની આખી એ આત્મકથા કહી આપી, અને તેના મનોદય રજૂ કરી દીધા. ભગતરામ સંન્યાસીએ ભાવથી મૂળશંકરને ભગવું વસ્ત્ર પહેરાવ્યું, નૈષ્ઠિક પ્રહાર્યારીની દીક્ષા દીધી, અને શુદ્ધ ચૈતન્ય નામ આપ્યું. પછી થોડો વખત મૂળશંકર, શુદ્ધ ચૈતન્ય પરિવ્રાજકના નામ નીચે સંન્યાસી ભગતરામની સાથે ગુજરાતનાં ગામડાંમાં ફર્યો. પણ મૂળશંકરને ભગતરામ પાસેથી કંઈ વિદ્યાપ્રાપ્તિ ન થઈ; છતાંયે કોઈ વિશેષ યોગ્ય શુદ્ધનો યોગ ન થયો ત્યાંસુધી તે શુદ્ધ ચૈતન્યે ભગતરામ સંન્યાસીનું ન શિષ્યપદ કં.યમ રાખ્યું.

. . . (૨)

થોડા વખત પછી શુદ્ધ ચૈતન્યે સાંભળ્યું કે સિદ્ધ-પુરમાં સરસ્વતીને તીરે થોડો ધર્મમેળો ભરાય છે. એટલે ચૈતન્યે એ મેળામાં પહોંચવાની તૈયારી માંડી. ભગતરામની રજા મેળવી તેણે સિદ્ધપુરને માર્ગે ચાલવા માંડ્યું. માર્ગમાં તેને તેના પિતાને ઓળખતો એક સાધુ મળ્યો. એ સાધુએ ભગવી કન્યામાં ઢંકાયેલા મૂળશંકરને ઓળખી કાઢ્યો અને પિતાના ઘરનાં સુખ-સમૃદ્ધિ ત્યાગી આટલી બાળવયમાં આવું આકર્ષક જીવન આદરવા માટે તેને સખ્ત

ઠપકો દીધો. પોતાના નિર્ધારમાં દિવસે દિવસે ઓર દઢ
થતા જતા ચૈતન્યને એની કશી અસર ન થઈ. પોયણા
ઉપરથી પાણીનાં બિન્દુ નીચાં સરી પડે તેમ તેના આત્મ-
કમળને, આવાં દુન્યવી વચનો સ્પર્શી જરાયે અસર
કર્યા વિના નીચાં સરી પડતાં ચૈતન્યે, એ સાધુથી જૂદા
પડી ઝડપલેર સિદ્ધપુર જવા માંડ્યું; અને પેલા સાધુએ
મૂળશંકરની શોધના સમાચાર ફરસનજી ત્રવાડીને પહોં-
ચાડવા જવાપરનો માર્ગ લીધો.

સિદ્ધપુરમાં, શુદ્ધ ચૈતન્યે, સરસ્વતીના કાંઠા ઉપર
ગામથી થોડે છેટે ઉભેલા નિલકંઠ મહાદેવના શિવાલયમાં
ઉતારો કર્યો, અને સાધુઓ, સંન્યાસીઓ, બાવાઓ,
જોગીઓ, મહંતો વગેરે જૂદી જૂદી કોટિનાં ધર્મના વાધા
સજનારા સમુદાયમાંથી ઠાઈ લાયક શુદ્ધ શોધવા માંડ્યા.

બીજી તરફથી, પેલા સાધુ પાસેથી પુત્રના સમાચાર
સાંભળી ફરસનજી ત્રવાડી જમાદારના પોશાકમાં સિદ્ધપુર
આવી પહોંચ્યા. સાથે થોડેસવાર સિપાઈઓની ટુકડી
હતી, એ નાનકડી ફોજે આજો મેજો ફેંદી મૂળશંકરની
તપાસ કરવા માંડી. આખરે નિલકંઠ મહાદેવના ધામમાં
મૂળશંકરનો પતો લાગ્યો.

૧

ભગવાં વસ્ત્રો, સુકાઈ ગયેલું મોં, અને દયા આવે
એવી દશા જોઈ ફરસનજી ત્રવાડીનાં લવાં ચડ્યાં. કુળ
લજવનારા એ પુત્રને પિતાને આકરી ગાળે દીધી. તેની
કફની ફાડી નાખી, અને જોજ મંદિરમાં એના ઉપર
સખ્ત પહેરો ગેઠવરી મૂળશંકરને નજરકેદ કર્યો. મૂળ-
શંકરે નીચી આંખોએ એ સુમન્યા સહીલીધું, અને

તેણે સાધુ ઉપર હુમા આપ વરસાવવા માંડ્યા. છતાં તેણે નાસી છુટવાની બારી શોધવાનું તો ચાલુ જ રાખ્યું.

એક આખો દિવસ અને આખી રાત મૂળશંકર ઉપર એવી ચોકી રહી. કેલીના પિંજરામાં તરફડાટ મારતાં દિવસ તો વીત્યો અને રાત પણ વીતવા માંડી. મૂળશંકરને લઈ દુકડી વહેલી સવારમાં ચાલવાની હતી. એ ઘડી નજીક આવતી ગઈ. અને એટલે તો મૂળશંકરની મુંઝવણ વધતી ગઈ. ચોકીદારો આંખનું મટકું જે માર્યા વિના પહેરે ભરતા હતા હતા. એમાં મૂળશંકરનો ફરીવાર નાસી છુટવાનો અભિલાષ કેમ સિદ્ધ થાય ? મળતું થયું. મૂળશંકરે નાસવાની બધી આશાઓ છોડી દીધી. પણ ત્યાંતો, આખરે, જાણે જગદીશ્વરનો આદેશ આવતો હોય તેમ, આખી રાત અખંડ ઉજાગરો કરી થાકી ગયેલા છેલ્લા ચોકીદાર જર જંપી ગયો. એ લાગ જોઈ શુદ્ધ ચૈતન્યે મૂઠીઓ વાળી દોટ મૂકી, અને નાસી છુટ્યો. ચૈતન્યને ખબર હતી કે હમણાંજ એની પાછળ પિતાન્ય સવારો છુટશે. એટલે તે મહાદેવની જગ્યાથી બેએક ગાઉ દૂર, આડે માર્ગે, એક બાકીમાં પીપળની ઘટામાં લપાઈ ગયો. ચૈતન્યે, તેની શોધમાં છુટેલા ઘોડાઓ તેને લાગ્યા વિના ત્યાંથી પસાર થઈ જાય એ વખતની ફરફડતે હૈયે પાટ એવા માંડી.

મૂળશંકર પાછો લાગ્યાના ખબર પડતાં પિતાએ પણ તેની પાછળ ચારે દિશામાં તાળડતોમ સવારો દોડાવ્યા; પણ તેમાંન્ય કોઈને મૂળશંકરને પત્તો લાગ્યો નહીં. અંતે નિરાશ જનીને પિતાએ ઘર તરફ પગલાં માંડ્યાં. અણધારી

એ દુકંડી મૂળશંકરને છુપાવી રહેલી ખીપળ નીચેથી નીકળી. એ જોઈ ક્ષણવાર તો મૂળશંકર ગંભીર થયો. પણ સફાઈ કોઈની નજર ઉપરની ખીપળ ઉપર પડી નહીં. દુકંડી તેને માર્ગે ચાલી ગઈ. કંઈકાના સાગર વિભુરાયે શુદ્ધ ચૈતન્યને ફરીવાર ખચાવી લીધો તે મટે તેણે એ કૃપાનિધાનના શુભાનુવાદ ગાવા માંડ્યાં.

પિતાને પોતાના ગામ તરફ ચાલ્યા જતા નજરે જોવા છતાં, ચૈતન્યની ઝાડ ઉપરથી ઉતરવાની હિમ્મત ચાલી નહીં. એ આખો દિવસ ઝાડ ઉપર બેસી રહ્યો. રાત પણ ત્યાંજ પીતાવી. એ દિવસે ચૈતન્યને ચોવીસ કલાકનો કડાકો થયો. આખા દિવસમાં, સુભાગ્યે સાથે આવી ગયેલા લોટાંમાંનું થોડું જળ જ તે કુપાતૃસિ અથે આરોગી થકયો; બીજો દિવસે સવારે, ભૂખની અશક્તિ અનુભવતો, ચૈતન્ય નીચે ઉતરી, અને નળકના ગામડાને પંથે પડ્યો.

(૩)

- અમદાવાદ અને વડોદરા અને આસપાસનાં ગામગામડાં-ઓમાં ભટકતો, શુદ્ધ ચૈતન્ય, નર્મદાના તીરે આવી પહોંચ્યો. ત્યાં તેણે પરમહંસ પરમાનંદ સંન્યાસીની છાયા નીચે થોડા માસ વેદાન્તનો અભ્યાસ કર્યો. માત્રવત્ત સર્વ મુક્તિની ભાવનાનો શુદ્ધ ચૈતન્યને આ પુરુષ-સંવિદ્ધ નર્મદાજીને તીરે પરિચય થયો.

પણ પરમાનંદજીના છાત્રાલયમાં ચૈતન્યને ઝાઝો વખત રાખ્યું નહીં. એને વેદ અને વેદાંતના અભ્યાસની ત.લા-

વેલી લાગી હતી. દિવસની એક ફાળુ પણ ખીલ કામમાં
 ખચવી પડે એથી એને ભારે દુઃખ થતું. અને પરમા-
 નન્દજીના દાત્રાલયમાં દરેક પ્રદાચારીને સ્વર્ગપાક કરવો
 પડતો. ચૈતન્ય સંન્યાસીની દીક્ષા મેળવી, એ ઉપાધિમાંથી
 છુટવા માંગતો હતો. પણ એને એ દીક્ષા ન મળી ગઈ.
 એજ તીરે વસતા એક ખીલ સંન્યાસી ચિદાશ્રમે પણ
 તેને આવી તરણ વચે સંન્યાસીનો હંડ આપવાની ના
 પાડી. ચૈતન્ય સંન્યાસીની દીક્ષા આપે એવા કોઈ
 સંન્યાસીના આગમનની વાટ જોતો નર્મદાને તીરે દિવસો
 ગણવા માંડ્યો.

એ ૧૦૬ને, ત્યાં નો, ખગર મળ્યા હે દક્ષિણરાળા
 પ્રખ્યાત હંડી સ્વામી તેના એક પ્રદાચારી શિષ્ય સાથે,
 નર્મદાને તીરે યઈ, દારકા બચ છે. ચૈતન્ય એ હંડી સ્વામીને
 મળ્યો અને તમની સાથે દારકાની યાત્રા શરૂ કરી. હંડી
 સ્વામીનાં અગાધ જ્ઞાન અને આદર્શ આચાર જોઈ,
 ચૈતન્ય એ સાધુવર ઉપર મુગ્ધ થઈ ગયો. એ તપસ્વીના
 ચરણમાં તેનું મસ્તક ઢળવા લાગ્યું. અને હંડી
 સ્વામીને પણ ચૈતન્યના વિવેક, ચાતુર્ય અને બુદ્ધિ-
 પ્રભા જોઈ તેના ઉપર ભાવ ઉપવૃત્તો ગયો. એક
 દિવસે ચૈતન્યે, સાથેના પ્રદાચારી શિષ્ય દ્વારા
 હંડી સ્વામીને-એ પૂર્ણાનન્દ સરસ્વતીને પોતાની સંન્યાસી
 બનાવાની કચ્છો બજાવી. પ્રથમ તો પૂર્ણાનન્દ સરસ્વતીએ
 તેની નાની ઉંમર જોઈ દીક્ષા આપવાની ના પાડી. પણ છેવટે,
 એનો દેહ નિશ્ચય જોઈ સ્વામીજીએ શુદ્ધ ચૈતન્યને સંન્યા-
 સીની દીક્ષા આપી. એનું દયાનન્દ સરસ્વતી નામાભિધાન કરી
 એને પોતાના કુલનો સંન્યાસ-હંડ ધારણ કરાવ્યો. એ રીતે,

વેદભાસ્કર બનવાને સરભયેલો મૂળશંકર તેની ચોવીસ વર્ષની વયે સ્વામી દયાનન્દ સરસ્વતી બન્યો.

હવે એણે એ પદને ચોભાવવાની અને ચેગને સાંગે-
માંજ અભ્યાસ કરવાની તૈયારીઓ માંડી. દયાનન્દ થોડો
વખત તે પૂર્ણાનન્દ સ્વામીની સાથે રહ્યા અને ધર્મશાસ્ત્રો
શીખવાં શરૂ કર્યાં. એકાદ વરસમાં એ શુરૂમાંથી થે મન ઉઠ્યું
અને દયાનન્દ સરસ્વતી, કેઈ પ્રખર તેજસ્વી સ્થિતિમત્ત શુદ્ધ-
વરની ચોધમાં, શુજરાત છોડી, કાશી તરફ ચાલી નીકળ્યા.

(૪)

દયાનન્દના પરિભ્રમણમાં પ્રથમ તેમને એ યોગીઓ
મળ્યા. એમનાં નામ જ્વાલાનન્દપુરી અને શિવાનન્દગિરિ.
એમની પાસેથી તે યોગ શિખ્યા. ત્યારબાદ તેમની પાસેથી
છુટી તે થેરી અને કાશ્મીર ગયું, હિમાલય તરફ ભટકવા
માંડ્યા. હિમાલયના હિમધવલ શિખરો પર કેઈ મહાત્માનાં
દર્શન પામવાની ઉત્કંઠાથી તેમણે હિમાલયના ડુંગરાએ
ડુંગરામાં ભટકવા માંડ્યું. એ રખડપાટમાં એમને પારા-
વાર કષ્ટ વેઠવું પડતું. ચામડી વાંધીને લોહી ચોષી
લ્યે એવો સખત શિયાળો હોય, પર્વતનાં શિખરો
અને માર્ગો ઘરફથી છવાઈ ગયા હોય છતાં, દયાનન્દજી
પરમાનન્દની અવસ્થા પ્રાપ્ત કરાવે એવા યોગીરાજની
માળા જપતા ડુંગરાઓમાં અવિરામ આથડયા કરતા.
એમના કષ્ટનો, એમની તપશ્ચર્યાનો, એમના મનોમુગ્ધનો
પરચય કરાવે એવો એક પ્રસંગ, એમનીજ વાણીમાં,
એમના આત્મચરિત્રમાંથી આ ઉતારી લઈએ છીએ.

“ હું હિમાલયની તળેટીમાં હતો. શિયાળો ચ. હતો.

મારે આશ્વકન્દા નદી ઉતરીને સામે પાર જવું હતું. મારા શરીર
 ઉપર માત્ર એક પાતળા કન્યા હતી. દાઢ અસલ હતી. બે દિવસના
 કમકામના. પાણી પણ એટલું ઠંડું થઈ ગયેલું કે મોંમાં મકાઈ નહીં.
 એ છતાં, નદીમાં તરતા યોગજનના દુકા લઈ જૂખ સંતોષનાનો
 મેં પ્રયત્ન કર્યો; એથી અન્તિવળી નહીં. આખરે હું નદીમાં ઉતર્યો.
 નદીના તળાવે પડેલ અણીવાર પથરાએથી મારા પગ વીધાયા.
 પાણીની ન સહાય એટલી તીવ્ર ઠંડીથી શરીરના અંગ ખોટા
 પડવા લાગ્યાં. તો યે, જેમ તેમ કરીને, મરણતોલ દાસતમાં હું
 આમે કાઠે પડેાએ. ત્યાં તો મારા ઉદયેલા પગમાંથી લેહીની
 ધારાઓ વહેવા લાગી. મેં મારા શરીર ઉપરથી વચ્ચે ઉતારી પગ
 ઉપર વીંટવું. તોપણ પગની વેદના મોગા પડી નહીં. હું કાઠે જ
 નીચે ખેસી ગયો. મારામાં એક પથ્થુ પગલું આગળ
 આસવાતું બળ નેહાતું રહ્યું. અને જૂખ રામે રામે બપાઈ હતી.
 હું શાંતી મદદની વાટ જોવા લાગ્યો. ત્યાં મારી પામે થઈને બે
 ગુરખા ખેડુતો નીકળ્યા. મને સંન્યાસી જાણી તેમણે હાથ જોડ્યા અને
 ઘેર આવવા પ્રાર્થના કરી. પણ હું અપંગ બની ગયો હતો. અને
 પગ પાછાં સાચા બને ત્યાં તો એ બન્ને ખેડુતો કુંગરાઓમાં
 અદક્ષ થઈ ગયા. યોગજનના પછી પગમાં તાકાત આવી. એટલે
 ✓ ધીમે ધીમે હું બહીરનારાશ્વ પહોંચ્યો. ત્યાં ખેરાક લીધો. ત્યાર-
 પછી હું ફરીવાર જીવો થતો હોઈ એમ મને લાગવા માંડ્યું.
 આવા તો જીવનમાં જુદે જુદે વખતે કેટલાયે પ્રસંગો આવી ગયા.
 પણ એથી કદિયે હું નારીપાત્ર થયો, કે હામ દારી બેઠો એવું
 મને સાંભરતું જ નહીં. ”

એમ આરામ કે વિરામ વિના, જૂખ અને તરસની કે
 શરીરકંટની જરાયે પરવા કર્યા વિના હયાનન્દ વર્ષો
 ✓ સુધી હિમાલયમાં ભટક્યા. એ ગિરિજાની તળેટીએ
 તળેટી, જંગલોજંગલ, અને શિખરે શિખર ભટકી
 વળ્યા. પણ કયાંય તેને મહાત્મા મળ્યા જ નહીં.

દયાનન્દ હિમાલયમાંથી પાછા ફર્યો. ફરતાં ફરતાં તેમને સમૃદ્ધ શ્રીમઠના મહાન્તની મુલાકાત થઈ. દયાનન્દના પ્રભાવશાળી વ્યક્તિત્વથી મહાન્ત એટલા અંતરિત થયા કે તેમણે દયાનન્દને તેમના લાખોની આવકવાળા મઠની માદી સોંપવા ઇચ્છા બતાવી. પિતાની સમૃદ્ધિ તણ દઈ નીકળી પડેલા દયાનન્દને મહાન્તની સમૃદ્ધિ નજ આંજી શકી.

‘હું’ તો આર્થત્વના ઉદ્ધારને માટે, માનવસમાજની સમક્ષ કલ્યાણનો માર્ગ મૂકવાને માટે, જ્ઞાનની શોધમાં બટકતો સંન્યાસી છું. મારે મહાન્તગીરી કે મઠ ન ખપે, મારે જ્ઞાન જોઈએ.’ એવો જવાબ આપી દયાનન્દ શ્રીમઠનો દરવાજો વટાવી ગયા.

ત્યાર પછી એ દયાનન્દ અવધૂત દશામાં જ રહ્યા. દશથી બાર વર્ષો એમણે એ દશામાં ખર્ચી નાખ્યા છતાં એ, ક્યાં એ તેમને સાચું જ્ઞાન મળ્યું નહીં. ક્યાં એ તેમને યોગનો માર્ગ લાધ્યો નહીં. એ રખડપાંટના દંશ કામાં, તપશ્ચર્યાથી વિશુદ્ધ બની બનીને એમની કાયાએ કોઈ અદ્ભૂત કાન્તિ પ્રાપ્ત કરી. પાંત્રીશ વર્ષની વયે આજન્મ બ્રહ્મચારી દયાનન્દ પ્રયત્નકાય, સનાયુબુદ્ધ, માંસદેહધારી, અને પ્રતાપી સુખસુદ્રાવાળા પ્રખર યોગી બન્યું હતા. પયગમ્બરો અને ઝંડાધારીઓના સુખ ઉપર જે જાતની અપારિવેશ રાશની ઝળહળતી હોય છે એવી રાશન માત્ર એક કોપિન ધારનારા આ દયાનન્દના હિદાર ઉપર પણ ચમકવા માંડી હતી. દયાનન્દના જીવનમાં નવું પ્રકરણ ઉઘડતું હતું.

વિરાજનનંદને ચરણે

(૧)

સાલ ૧૮૫૦ થી ૧૮૬૦ સુધીના એક દશકાના ભ્રમ-
ણમાં, ભારતવર્ષની અતિશય દુર્દશા દેખી, દયાનંદના
અન્તરમાં મીઠું રેડાયું. જળથી પલ્લ ઠંઠાર અને છતાં
પુષ્પથી ચે સુકુમાર હૃદયવાળા એ મદાનુભાવે હિન્દુધર્મના
અને હિન્દુ દોષના અધઃપાત ઉપર આંસુ વરસાવ્યા.
પ્રાણવિધાનો ઉપામક એ અવધૂત ત્યાં ત્યાં ગયો ત્યાં
ત્યાં તેની સામે અજ્ઞાન અને અંધકાર જ અથડાયા. તેણે
ક્યાંય સાચું જ્ઞાન જોયું નહીં, ક્યાંય સાચા ચોગી કે
મહાત્મા જાળ્યા નહીં. તેણે ઠેર ઠેર દંભ, પાખંડ અને
વિવાસમાં રચ્યાપચ્યા રહેનારા, સામાન્ય માણસોથી ચે
ઉતરતી શક્તિ ધરાવનારા સાધુઓને જગ્યાઓ સ્થાપીને
અને મઠો નાખીને ગુરૂને ઉચે સિંહાસને ચડી બેઠેલા
જોયા. તેણે હિન્દુ સમાજમાં ધર્મને નામે રૂઢિઓડું
સામ્રાજ્ય વર્તતું નિહાળ્યું; હિન્દુનું નૈતિક, માનસિક
અને શારીરિક-સર્વવિધ પતન નીરખ્યું; જ્ઞાનપ્રેમને અને

કલાવ્યાસંગને સમાજમાંથી સાવ ભૂંસાયેલા લાજ્યા, બાળ-
લગ્નની ભૂમીમાં હાજરીની સંખ્યામાં હોમાઈ જતાં હિન્દુ
કોમનાં આશર્યદ બાળ-બાળકીઓ, ચિત્તા ઉપર ચડી
પ્રતિદિન જીવતી સળગી મરતી હિન્દુ સતીઓ. ચાકરડી
અને શુલામડીની અધમ અવદશામાં હિન્દુ ઘરમાં સડતી
સાવિત્રી અને સીતાની વારસદાર હિન્દુ નારી અને હિન્દુ
કોમનું કલેવર કેરી રહેલા કુસંસ્કારો અને કુરીવાળેતું
સામાજ્ય જોયું. એ બધું જોઈ દયાનન્દના હૃદયમાં લાય લાગી.

આ ઉપરાંત, આખા દેશમાં એણે દાસત્વ અને
દીનતા, પરાધીનતા અને પામરતાનું જ દર્શન કર્યું:
અને સ્વાધીનતાપ્રિય હિન્દુ જાતિનો એ વિનિષાત
દેખી એ મહાત્માના રોમે રોમમાં દુઃખની વેદનાએ
ઠાળી ળળનરા કરવા માંડી. દયાનન્દને એના રઝળાટમાં
આચોવર્તની ગરીબી અને દરિદ્રતાનો પણ પૂરો પરિચય
થયો. એણે, એકના એક પુત્રના શબને અસિદ્ધાહ્ન દેવાના
પેસા ન હોવાને કારણે એ શબને અંગાજીમાં બહેતું
મૂકી દેનારી અને એ મૃતદેહ ઉપરથી છેલ્લે લગડાનો
ટુકડો પણ પાછો ઉતારી લેનારી દરિદ્રતા હિન્દુ કોમમાં
લાખી. એણે, સુઠી અનાજ ન મળવાને કારણે એક જ
વખત ખાવાનું પામતી અને કેટલીક વખત તો કિવસો
સુધી ભૂખના કઠાકા વેઠતી, કલ્પનામાં પણ ન ઉતરે એવી
જેલુદ કંગાલીયત જનતામાં જોઈ સાથે સાથે
એણે આંખો મીંચીને અવળે માર્ગે લક્ષ્મીનો દુર્બ્યય
કરનારા વિલાસી લક્ષ્મીવંદનો જે જોયા. એ જોઈને હિન્દુ-
વટના પ્રેમી આ પરમયોગીના અંતરમાં પારવાર સંતાપ
થયો.

એણે શુદ્ધિને સતાવતા પ્રાણીને જોયા, એણે ગરી-
 બોને કચડતા શ્રીમંતો જોયા અને 'એણે એ બધાને
 પોતાની વળતેડી નીચે ચઢી નાખતી પરદેશી મૂત્તાડું
 પણ પરિભળ જોયું. એણે માનવકલ્યાણ અને બંધુ-
 સેવાનો સાચો વેદધર્મ ચૂકી, આ હિન્દુગીને જાળ
 મનાવતા અને પર હિન્દુગીની-મુક્તિની પ્રાપ્તિને જ
 સાચો જીવનહેતુ સમજાવનારા વેદધર્મના અર્ધસત્ય અર્થો
 સાંભળ્યા. દેશને દરવાજે આક્રમણકારી દુશ્મનોના
 તોપના ગોળાઓ સાંભળતાં છતાં યે, દેશરક્ષા
 અર્થે કેસરીયા વાધા સજવાનો ધર્મ ચૂકી વેદધર્મ ઉપર
 વિવાદ ચલાવવામાં જ રમ્યાપમ્યા રહેનારા અને દુશ્મનને
 મુખેથી દેશ છોડી લેવા હેતા હિન્દુ રાજાઓ અને હિન્દુ
 લોકવૈદ્યાઓની દુઃખકથા પણ બળતે હૃદયે એણે સાંભળી.
 દયાનન્દે હિન્દુસ્થાનની ચોદિશમાં, હિન્દુના જીવનના એકે
 એક માર્ગમાં અમાસની અંધારી રાતનો ધોર અંધકાર
 વ્યાપેલો જોયો. એ જોઈ દયાનન્દને પુનરુત્થાનગૃતિનું પ્રભાત
 પ્રગટાવવાની ઝંખના જાગી. દોઢ હાથકા પહેલાં આત્મ-
 ઉદ્ધાર અર્થે, મુક્તિની શોધમાં નીકળેલા મૂળશંકરને હવે
 આર્યાવર્તના ઉદ્ધારમાં જ આત્મ-ઉદ્ધાર હેખાવા લાગ્યો.
 દયાનન્દના જીવનમાં અને દ્રષ્ટિબિન્દુમાં જાણે
 પત્તેડો આવ્યો.

દયાનન્દે, એ ઉદ્ધારકાર્ય આરંભવાના માર્ગો શોધવા
 માંડ્યા. એણે આર્યત્વને ફરીવાર ઉજ્જવળ બનાવવાની,
 હિન્દુત્વને ફરીવાર ઉન્નત બનાવવાની પ્રવૃત્તિને જીવન-
 કાર્ય કરવાનો નવો નિરધાર કર્યો. અને એ અર્થે, એની
 તલસ્પર્શી શુદ્ધિએ વેદધર્મના વિશેષ ઉંડા અભ્યાસની

જુરિયાત. મીરખી. દયાનન્દને સ્પષ્ટ દેખાયું કે
 હિન્દુ કેમને જાણવા એને હિન્દુ ધર્મને નામે જ
 જાકલ કરવી જોઈએ. જેટલે એણે ફરીવાર, અચળ શ્રદ્ધાથી,
 ગુરુરાજની-ધર્મ શાસ્ત્રોના શાસ્ત્રીય અભ્યાસ કરાવે એવા,
 વેદની ભવ્યતાનો સાચો પરિચય આપે એવા, ઉપનિ-
 પદોના તત્ત્વજ્ઞાનના વેલવની પિછાન કરાવે એવા, દર્શન-
 શાસ્ત્રોના મહાસાગરમાં છુપાયેલાં પડેલાં અમૂલ્ય રત્નો
 ખોળી કાઢવાની શોધન-શક્તિ આપે એવા ગુરુની શોધ
 માંડી. અને આખરે, મથુરામાં ૧૯૬૦ ની સાલમાં, એવા
 ગુરુરાજનો પત્નો લાગ્યો.

(૨)

મથુરામાં વિરાજનન્દ નામના એક પ્રજ્ઞાચક્ષુ સંન્યાસી
 વસતા. એમના તરફથી ધર્મશાસ્ત્રોના અભ્યાસની એક
 શાળા ચાલતી. એ વિરાજનન્દના પિતાનું નામ
 પંડિત નારાયણ દત્ત. પાંચ વર્ષની ઉંમરે વિરાજનન્દને
 શીતળા નીકળ્યાં અને એની આંખો ગઈ. પંદર વર્ષની
 વયે એમના પિતા અવસાન પામ્યા અને એ નિરાધાર-
 નિરાશ્રિત બન્યા. અઠાર વર્ષની વયે એમણે પૂણ્ડ્રનન્દ
 સ્વામી પાસે સંન્યાસની દીક્ષા લીધી અને તેમને
 ગુરુ તરફથી વિરાજનન્દનું નામ મળ્યું. આ
 સુરદાસ વેદના પ્રખર પંડિત મનાતા અને એટલે જ
 તેમને પ્રજ્ઞાચક્ષુનું ઉપનામ અપાયેલું. એક વખત અલ્પ-
 રના મહારાજાએ એમને શ્રી શંકરાચાર્યના શ્લોકમંત્રોનું
 સ્તવન કરતા સાંભળ્યા. મહારાજા એ સાધુ ઉપર અગ્ર
 બની ગયા. તેમને અલ્પર પધારવા પ્રાર્થના કરી. વિરા-
 જનન્દ એક શરતે અલ્પર ગયા. શરત એમ થઈ કે મહા-

રાજાએ સ્વામીજીની સાથે હંમેશાં ત્રણ કલાક શાસ્ત્રાધ્ય-
યન કરવા બેસવું. જે દિવસે એ શરતનો ભંગ થાય એ
દિવસે સ્વામીજીએ અદ્વરના સીમાડા છોડી જવાનો
આકરો નિયમ રચાવ્યો. મહારાજાએ ખૂબ કાળજીપૂર્વક
સ્વામીજી પાસે નિયમસર બેસવા માંડ્યું. એક દિવસ
અકસ્માત મહારાજા નૃત્યગૃહમાં રોકાઈ ગયા અને
સ્વામીજીની પાસે ન જઈ શક્યા. વિરાજનન્દ રોષિત
થયા. બીજે દિવસે મહારાજા આવ્યા ત્યારે પોતાનો
નિર્ણય સંભળાવ્યો : 'રાજા, તે તારો નિયમ તોડ્યો છે,
હું મારો નહીં તોડું.' વિરાજનન્દે અદ્વર છોડ્યું,
અને ભરતપુર થઈ મથુરા આવી સંસ્કૃત પાઠશાળા
સ્થાપી.

આ બાળ પ્રહારી સંન્યાસીને દ્વારે ૧૮૬૦ના નવે-
મ્બરની ચૌદમી રાત્રિએ દયાનન્દ જઈને ઉભો. દ્વાર
ખુલ્લું હતું. અંદરથી સવાલ આવ્યો :

‘કોણ છે ?’

‘સંન્યાસી’

‘તમરું નામ ?’

‘દયાનન્દ સરસ્વતી.’ દયાનન્દે વિનયપૂર્વક જવાબ
પ્રત્યો.

સંન્યાસીનું દ્વાર ઉઘડ્યું અને દયાનન્દને શિષ્યની
‘દીક્ષા મળી. છત્રીશ વર્ષની ઉંમરે, જ્ઞાનની પ્રખળ પિપાસા-
વાળા દયાનન્દે, જીવાનના ઉત્સાહથી ગુરૂની ભક્તિ આંદરી.

દયાનન્દે અંધ અને અશક્ત ગુરૂની બંધી રીતે ખૂબ પ્રેમથી
 ચાકરી કરવા માંડી. ગુરૂના કપડા ધોવાં, એમને માટે દૂરથી
 પાણી ભરી લાવવું, ગુરૂનું ઘર વાળીચોળીને સાફ કરવું,
 ગુરૂને માટે રસોઈ કરવી, વગેરે ગુરૂસેવા દયાનન્દે હર્ષ-
 પૂર્વક કરવા માંડી અને જાહલામાં એ અખર વિદ્વાન
 પાસેથી જ્ઞાનનું પિયુષ પીવા માંડ્યું. દયાનન્દની અત્યંત
 કાળજીભરી સેવા છતાં ગુરૂનો ઉગ્ર સ્વભાવ દેટલીયે
 વખત નિષ્કારણ તપી જતો. દુર્વાસા સમા ક્રોધી વિરાજ-
 નન્દ દયાનન્દ ઉપર ગાળોનો વરસાદ વરસાવતા; કોઈ
 કોઈ વખત એને માર પણ મારતા અને ઘરમાંથી ચે
 કાઢી મૂકતા. દયાનન્દ એ બધા પ્રહારોને ગુરૂની પુષ્પા-
 જલિ ગણી વધાવી લેતા, અને ગુરૂભક્તિમાં રજમાત્ર
 પણ શિથિલ બન્યા વિના જ્ઞાન સ્વપાદન કર્યું જતા. એક
 વખત તો ગુરૂએ દયાનન્દને લાઠીથી એવો સખ્ત માર
મારેલો કે એનો કાળો ડાઘ દયાનન્દના હાથ ઉપર છન્દ-
ગીભર રહ્યો. એ છતાં દયાનન્દની ઉત્તરાવસ્થામાં જ્યારે
 તેમણે વિરાજનન્દના મૃત્યુના સમાચાર સાંભળ્યા, ત્યારે
 ગદ્ગદિત કંઠે શ્રોતૃવર્ગની પાસે હૃદયોદ્ધાર કાઢેલા કે
 ‘આજે સંસ્કૃત વાઙ્મયનો ભાસ્કર અસ્ત પાગે છે’. દયા-
 નન્દ સ્વામીને છેવટ સુધી ગુરૂ પ્રત્યે એટલો અગાંધ
 પૂજ્યભાવ હતો.

એ સંસ્કૃત વાચસ્પતિને ચરણે દયાનન્દે સંસ્કૃત
 અંથોનો અઢી વર્ષ સુધી ઉઠો અભ્યાસ કર્યો અને ગુરૂએ
 પણ શિષ્યની તેજસ્વિતા જોઈ, તેની પાસે અંતર ઉઘાડી
 નાંખ્યું. અઢી વર્ષમાં દયાનન્દ વેદશાસ્ત્રપારંગત બની
 ગયા. ગુરૂ પાસેથી વિદ્યાય-માગવાની વેળા આવી પહોંચી.

અકિંચન દયાનન્દ જે હાથ જોડીને ગુરુ પાસે ઉભા
 અને ગુરુને પ્રિય એવાં થોડાં લવીંગની ગુરુદક્ષિણા
 વિરાજનનંદજીને ચરણે ધરી. વિરાજનનંદજીએ શિષ્યના
 મસ્તક ઉપર હાથ મૂકી આશિર્વાદ દીધો અને નીચેનો
 સંદેશ આપ્યો :

‘વત્સ, તારા શિક્ષણનો સદ્વ્યવહાર કરજો. દેશમાં અધિકાર
 જામ્યો છે. લોકો સત્યાસત્યનો વિવેક ચૂક્યા છે. તેઓ યાત્રીઓ
 અને વાણીઓના કંકાસમાં જીવન વીતાવે છે આર્યાવર્તમાં સત્યા-
 ર વેદધર્મની’ અવહેલના યથા સહી છે. બેટા, લોકોને એકધરનો
 સંદેશ આપજો, અને વેદધર્મ સ્વીકારવો. પુત્ર, તારો જન્મ થયો.’

ગુરુના એ આશિર્વાદને માથું નમાવી દયાનન્દ ચાલી
 નીકળ્યા. આટલાં વર્ષોની તપશ્ચર્યા પછી, આટલી સાધના
 અને શોધ પછી તેમને લાધેલા સત્યનો સંદેશ જગતને
 આપવા દયાનન્દે પાછો ભારતવર્ષના જનપદોમાં પગ
 મૂક્યો. ગુરુના એ આદેશને હિન્દુસમાજ સમક્ષ મૂકવા
 અર્થે દયાનન્દે તેની બાકીની આખી જીવન અર્પણ
 કરી દીધી. ગુરુવચનનું એ પાલન એ આજનો આર્ય-
 સમાજ, એ આજની હિન્દુકોમળી પુનરુત્થાપતિ, એ
 આજનો હિન્દુધર્મનો પુનરુદય.

(૩)

સરજનહાર સમાજનું પુનર્વિધાન કરવા જે કઠોરતા-
 પૂર્વક એનો લોખંડી હથોડો ફેરવે છે. એવી જ કઠોરતાથી
 એના સંદેશવાહીઓને સમાજને ટીપ્પી ટીપ્પીને એને
 નવો ધાટ નાખવો પડે છે. હિન્દુ જાતિના ઉદ્ધારને માટે
 દયાનન્દને દંભ અને દુરાચાર ઉપરના એના હુમલામાં

નઠેર બન્યા વિના છુટકો જ નહોતો. અને દયાનન્દે નવમુ-
જના સપ્તાને ઘરાળર ઉચિત નિર્દયતાપૂર્વક હિન્દુઓના
સ્થિતિચુસ્ત આચારવિચાર સામે અડગ દંઢતાથી
બળવાનો ઝંડો ફરકાવ્યો. એ યુગસપ્તાની અપળ દ્રષ્ટિએ
નીરખી લીધું કે રોગગ્રસ્ત હિન્દુસમાજને ફરીવાર સ્વસ્થ
અને નિરોગી બનાવવા આકરી શક્તિયાની જરૂર છે;
હિન્દુ સમાજના અણુએ અણુમાં પ્રસરી ગયેલા કુરૂદિઓ
અને કુરિવાળોના વિષને વાળવાનું કોઈ ઔષધ ઔષધવાની
જરૂર છે. એટલે દયાનન્દજીએ પ્રથમ એ કુરૂદિઓ સામે મારો
અલાવ્યો. મહર્ષિજીને પ્રથમ હથોડો પડ્યો મૂર્તિપૂજ
ઉપર અને મૂર્તિપૂજને નામે દેશભરમાં પ્રવર્તી રહેલા
અનેક પાખંડો ઉપર. મહર્ષિજીએ મૂર્તિપૂજને ઉગ્રમાં
ઉગ્ર વિરોધ આપ્યો.

એ અર્થે દયાનન્દજીએ મથુરા છોડી ગામેગામ ભટક-
વાનો નિશ્ચય કર્યો અને. મંગળાચરણ કરનાર પહેલું
સ્થાપણ આગ્રામાં આપ્યું. ત્યાં ત્યાં મહર્ષિજી ભાષણો
આપતા ત્યાં ત્યાં એમની વક્તૃતા, ફલીલોની સચોટતા,
શાસ્ત્રજ્ઞાનની નિપુણતા અને દુરાચાર સામેના
આક્રમણની ઉગ્રતા જોઈ, જખરો ખળભળાટ થઈ જતો.
પ્રથમ આગ્રાના દુર્ગને ખળભળાવી, મહર્ષિજી ૧૮૬૫માં
ગ્વાલીયર ગયા. ગ્વાલીયરમાં સ્થિતિચુસ્તતાના કિલ્લામાં
સારી રીતે ગામડાં પાડી, તે ૧૮૬૬માં અજમેર ગયા. અજમે-
રમાંયે મહર્ષિજીએ મૂર્તિપૂજ સામે સખ વિરોધનાં ભાષણો
કર્યાં, વેદના અર્થ માટે વિવાદસભાઓ બોલાવી; અને તે વખ-
તના અંગ્રેજ કમીશનરને હિન્દુસમાજના સડાઓ સામે
કાયદા મૂકવા વિનંતિ શુભરી. અજમેરમાં વિજયના

કંઠા ગળાવી મહુર્ષિજી હરદ્વારના મેળામાં દાજરી ચાંપવા ઉપડ્યા.

કાળજૂના જોગીરાજ સમા લખ્ય દિમાલયને ચરણે ગંગાજીને તીરે ઉભેલા હિન્દુઓના તીર્થધામ હરદ્વારમાં દર બારમે વર્ષે મોટો કુંભમેળો યાવ છે. ત્યારે લાખોની સંખ્યાનાં હિન્દુ યાત્રકો ગંગાજીમાં સ્નાન કરવા ઉભરાય છે. એવો એક મેળો સને ૧૮૬૭ માં આવ્યો. દયાનન્દ સરસ્વતી જે પ્રસંગે, લાખોની મેદિની સમજ વેદનો સંદેશ સંભળાતવા, ચાર શિષ્યોની સાથે હરદ્વાર પહોંચ્યા. ત્યાં ગંગાજીને કિનારે એક નાની શવટી રચીને તેમાં ઉતારે ર્યો; અને ગંગાજીમાં સ્નાન કરી પાવન થવા આવતા રાજાઓ અને મહારાજાઓ, સંન્યાસીઓ અને સાધુઓ, પંડિતો અને સામાન્ય જનસમુદાય ખાસે પુરાણના આચારો નામે, ઉઘાડેછાગ, વિરોધ-ભાષણો કરવા માંડ્યાં. હજારો અંધશ્રદ્ધાળુ ધર્મધેલડા હિન્દુઓનાં ટોળાંમાં તેમની માન્યતાઓ અને તેમના રૂઢિચિંતો સામે એકલો દયાનન્દ અજબ હિંમતથી ઝગઝગાતો કરતો. ખ્રિસ્તિય-મંત્રીમાં જ્યારે દેવળ અને પોપને નામે પેઠલું પાળંઠ અસદ્ય થઈ પડયું ત્યારે ઇશુની ચૌદમી સદીમાં જેમ જર્મનીના જર્લિન શહેરની બજારમાં ઉભીને માર્ટીન લ્યુથરે બાઈબલના ટુકડા કરી નાખ્યા અને પોપડમ સામે બળવો જાહેર કર્યો, તેમ આ કુંભમેળામાં દયાનન્દે વેદ શિવાયના તમામ ધર્મપુસ્તકોને શાસ્ત્ર તરિકે સ્વીકારવાની ના જાહેર કરી, અને હિન્દુધર્મના અનેક સંપ્રદાયો અને પંથો સામે બળવાનો પોકાર કર્યો.

યુરોપે પ્રથમ લ્યુથરને સાંભળવાની ના પાડી હતી;

તેના યોગેશ્વરને નાસ્તિકનો પોકાર મનાવી તેને કાન ધરવાની મનાઈ કરી હતી. દયાનન્દની પણ પ્રથમ તે એજ વડે થઈ. દયાનન્દનાં પણ એ ઠાઠાં વચનોને કોઈ સંન્યાસીએ કે કોઈ રાજાએ કાન ન દીધો. દયાનન્દનો અવાજ અરણ્ય-રૂઢન સમો બની રહ્યો.

ધર્મમેળાએ એટલે તે લોકજીવનનો અરિસોઃ ત્યાં લોકજીવનનું આબેદુષ્ક દર્શન થાય. દયાનન્દે કુંભમેળામાં હિન્દુના અધઃપાતકું ધરાવેલ દર્શન કહ્યું. એ જોઈને એને પારાવાર ઝગાન થઈ. એણે કુંભમેળામાં યોગનું નામ સ્વરખું એ ન બાણનારા યોગીઓ જોયા, નિર્ભજ ચરિત્રની ઘાંડી ગીટાવનારા સાધુઓને મલીન અને આરિચ્છીન લાખ્યા, મંત્રોત્તમ મુખપાઠથી આકાશ ગજવનારા પંડિતોને સાવ પંડિતાઈશૂન્ય અવલોક્યા, શુદ્ધોને અને ગાદીપનિઓને ઠગારાઓ અને ધુર્તો દેખ્યા, અને એ બધાની સત્તા નીચે કચડાતા લોકોને નિર્ભજ અને માયકાંગલા નિહાળ્યા. હિન્દુસમાજની એ અવસ્થા ઉપર દયાનન્દજીના નેત્રોમાંથી અશ્રધારા ચાલી.

દયાનન્દજીને પ્રતીતિ થઈ કે હિન્દુસમાજના પાયાં ખેંચી રહેલા આ દાનવો સામે જીજ્ઞાસુમવાને હજી વધારે મોટી તૈયારીઓની જરૂર છે. દયાનન્દે, એ તૈયારી માટે, એકાંતવાસ સેવવા અને હજીએ આકરી તપશ્ચર્યા કરી વધારે શક્તિશાળી બની બહાર પડવા નિશ્ચય કર્યો. દયાનન્દજીએ પોતાના શિષ્યોને વિખેરી નાંખ્યા, અંગ ઉપરનાં વસ્ત્રો ઉતારીને ગરીબોને વહેંચી દીધાં, અને વિશેષ તપઃસાધના અર્થે, માત્ર એક કૌપિનભર અરણ્યમાં ચાલી નીકળ્યા.

સમરાંગણ

• (૧)

હરદ્વારના આઘાત પછી, એકાદ વર્ષ હિમાલયની શુક્ષ્મામાં યોગ સાધીને, મુખ ઉપર નવી જ કાન્તિ સંધને, ઠંઠધારી દયાનન્દ સરસ્વતી પાછા સતતનું શુદ્ધ લઠવા દુનિયા તરફ વળ્યા. એમણે એમના સિદ્ધાન્ત-પ્રચાર માટે પોતાને માટે નીચે મુજબ ત્રિવિધ કાર્યક્રમ યોજ્યો:

(૧) ધર્મને નામે ચાલી રહેલી ખોટી માન્યતાઓ અને ખોટા સિદ્ધાન્તોનો વિરોધ કરવા ભાષણો, વ્યાખ્યાનો અને વિવાદો મારફત વિરોધ જોરદાર બજાવો જગાવવો.

(૨) વેદધર્મના કાર્યને પોતાનું કરી, તેના પ્રચાર પાછળ જીવન સમર્પનારા યુવકો તૈયાર થાય અને વેદધર્મનો જીવન મનમાં અવિચળ ફરકતો રહે એ હેતુથી શરૂકો અને વિદ્યાલયો સ્થાપવા.

(૩) વેદધર્મનું જે જે લોકો સરળતાથી સમજે એટલા માટે વેદધર્મનું સાક્ષિત્ય મોટા પ્રમાણમાં તૈયાર કરવું. લોક-

શ્રદ્ધાળુ અર્થે હિન્દી ભાષામાં પત્રિકાઓ કાઢવી અને પુસ્તકો
વપર્વા, વેદના સંસ્કૃત ગ્રંથોનું હિન્દી ભાષાન્તર કરવું અને
મનો સાચો અર્થ સમજાવનારા સરળ ભાષ્યો રચનાં.

આ કાર્યક્રમ લઈને, ૧૮૬૮ની આખરમાં મહર્ષિ
રાજા ગામે ગામ ભટકવા નીકળી પડયા. પ્રથમ એ કનોજ
ગયા. ત્યાં પહેલું વ્યાખ્યાન આપી મહર્ષિ દરકાબાદ ઉપડયા.
યાંથી આસપાસનાં ગામડાંમાં વેદધર્મનો જયનાદ ગજ-
તા મહર્ષિ ૧૮૬૯ ના જુલાઈમાં કાનપુર આવ્યા. કાન-
પુર પહોંચીને મહર્ષિએ વેદધર્મના પ્રચારાર્થે પત્રિકા
ઉપર પત્રિકા પ્રગટ કરવા માંડી અને વ્યાખ્યાન ઉપર
વ્યાખ્યાન આપવા માંડયાં. એ ગાંધામાં
મહર્ષિએ એક જ પ્રયત્ન ઘોષણા કરી કે 'વેદધર્મ
એક ઇશ્વરમાં જ માને છે, વેદધર્મ મૂર્તિપૂજામાં નથી
માનતો; વેદશાસ્ત્ર એ એકજ સાચું આધારભૂત ધર્મ-
શાસ્ત્ર છે; પુરાણ કે ભાગવત નહીં.' મહર્ષિની આ
ઘોષણાએ સ્થિતિચૂસ્ત પક્ષમાં ભારે હોલ ઉત્પન્ન કર્યો.
તેમને લય પેઠો કે આ સંન્યાસી સનાતન ધર્મનું
દયાનાશ વાળી નાખશે. તેમણે દયાનન્દજીના અંગ-
માં લોકોમાં ખોટી અફવાઓ ફેલાવવા માંડી કે એ સાધુ
ખ્રીસ્તી ધર્મનો પાદરી છે અને સનાતન ધર્મને-મૂર્તિ-
પૂજાને વગેરે હિન્દુઓને ખ્રીસ્તી બનાવવા આવ્યો છે.
તેમણે હિન્દુઓને દયાનન્દજીના વ્યાખ્યાનમાં જવાની
મના કરી અને જે કોઈ એવી સલામાં હાજરી આપે તેમને
પાતખહાર મૂકવા માંડયા. કેટલાયને એ શુદ્ધ ખદત
પાયશ્વિત્ત લેવરાવ્યાં. અને એ છતાં, દયાનન્દજીની
પ્રભામાં હજારોની સંખ્યામાં હિન્દુઓ હાજરી આપતા.

સ્થિતિચૂસ્તોએ દયાનન્દજીની સાથે તેમનાથી જાની તેટલી ગેરસમજૂત ઉભી કરી, છતાં દયાનન્દજીનું પ્રચાર-કાર્ય જોશજોર આગળ વધવા માંડ્યું અને પુરાણીઓનું પોલાણ પણ દિવસે દિવસે ઉઘાડું ચડવા માંડ્યું. આખરે તેમને દયાનન્દજીની સાથે શાસ્ત્રાર્થ ઉપર વિવાદ ગોઠવવો પડ્યો. વિવાદની તારીખ ૩૧ મી જુલાઈ ઠરી; અને વિવાદસભાનું અધ્યક્ષસ્થાન કાનપુરના જોઈન્ટ માસ્ટર દેવે સાહેબને અપાયું. મુકરર તારીખે થેરે સાહેબના અધ્યક્ષપદ નીચે મહર્ષિ અને તેમના વિરોધી પક્ષ વચ્ચે વિવાદ ચાલ્યો. અને અંતે કાજને આસનેથી વિદ્વાનશ્રીને ઇન્સાફ તોળ્યો કે દયાનન્દની દલીલો વેદશાસ્ત્ર અનુરૂપ હતી, એટલે દયાનન્દને જ વિજય વર છે.

ન્યાયમાં અને વિવાદમાં દયાનન્દ અદિતીય હતા. જે ક્ષેત્રમાં એમની સમે વડ કરી શકે એવો એક પણ પુરુષ એ કાળે હિન્દુધર્મમાં લાગ્યે જ હશે એવી દયાનન્દજીને શુદ્ધિપ્રનાય જાણનારાઓને મુજેથી એ મહર્ષિની પ્રશંસા કરતી. એમની દલીલબાજી પ્રતિસ્પર્ધાને પરાસ્ત કરી તેવી સજોટ મનાતી. એમનું વક્તૃત્વ શ્રોતૃવર્ગને વશ કરી દે એવું જાદુઈ લેખાતું. એમના મુખમાંથી વાણીનો એવો અમૃત-પ્રવાહ વહેતો કે સાંભળનારાઓ મુગ્ધ બનીને સાંભળ્યા જ કરતા; અને, કહે છે કે, જે મહર્ષિજીનો વિરોધ કરવા આવતા તે એમનો વિજય રવીકારી, એમના ચરણમાં મરતક દાણી એ મહર્ષિની શુભ્રસ્તુતિઓ ગાતા પાછા ફરતા.

મહર્ષિજીની એ શક્તિઓએ કાનપુરમાં વેદધર્મનો વિજયધ્વજ રોપ્યો.

કાનપુરથી મહર્ષિ કાશી ગયા. કાશી એટલે તો હિન્દુ-
ઓનું મહા તીર્થ, હિન્દુ ધર્મનું પાટનગર. ત્યાં પુરંધર
પંડિતો વસતા. તેઓ પોતપોતાના મકાન ઉપર જ્ઞાનનો
દીપક અખંડ સળગતો રાખતા. દયાનન્દજીએ જો પાટન-
ગર સર કરવાનો અને પંડિતોના દીપકો ખુલાવવાનો
નિશ્ચય કર્યો. ૧૮૬૬ની રૂઝમી એક્ટોબરે દયાનન્દજીએ
કાશીમાં પ્રથમ પગ મૂક્યો. ત્રણ અઠવાડિયાં સુધી તેમનાં
વ્યાખ્યાનો અને ભાષણો ચાલ્યાં. કાનપુરની જેમ કાશીનો
પુરાણપ્રેમી પંડિતસમુદાય પણ મુંઝાયો. આખરે તો
૧૭મીએ વિવાહસભા ઘોઠવાઈ. સભામાં પ્રતિષ્ઠિત સંસ્કૃત
પંડિતોએ સારી સંખ્યામાં હાજરી પૂરી. કાશીના મહા-
શય પણ હાજર રહેલા. આખી સભા સામા પક્ષની
હતી. જે વિરોધીઓની તરફે એકલા છતાં અડગ બેઠેલા
મહર્ષિજીએ 'શસ્ત્રાર્થ' કરવા માંડ્યા. પંડિતોએ પોતાના
અર્થ સામા મૂકવા માંડ્યા. વિવાહ કલાકો સુધી ચાલ્યો.
ન્યયની તુલા હજી કોઈ બાજુએ નમી નહોતી. ત્યાં તો
વિરોધીઓએ કોલાહલ મચાવ્યો કે દયાનન્દ દાર્યા. તાળી-
ઓના ખુમરાણમાં દયાનન્દજીનો ખુલ્લું અવાજ દટાઈ
ગયો. સભામાં ભંગાણ પડ્યું. દયાનન્દજી ઉપર પ્રતિપક્ષી-
ઓએ ઇટો અને પથરોનો વરસાદ વરસાવ્યો.

કાશીથી મહર્ષિજી ચંદ્રસેન બારીસ્ટરના આમંત્રણે,
૧૮૭૨ના ડિસેમ્બરમાં કલકત્તા ગયા. કલકત્તા તો અંગ્રાણનું
પાટનગર. અંગ્રાણોનાં જે વખતે કેશવચંદ્ર સેન અને દેવે-

સ્થિતિચૂરનોએ દયાનન્દજીની સાથે તેમનાથી બની તેટલી ગેરસમજૂત ઉભી કરી, છતાં દયાનન્દજીનું પ્રચાર-કાર્ય જોશભેર આગળ વધવા માંડ્યું અને પુરાણીઓનું પોલાણ પણ દિવસે દિવસે ઉઘાડું પડવા માંડ્યું. આખરે તેમને દયાનન્દજીની સાથે શાસ્ત્રાર્થ ઉપર વિવાદ ગોઠવવો પડ્યો. વિવાદની તારીખ ૩૧ મી જુલાઈ ઠરી; અને વિવાદસભાનું અધ્યક્ષસ્થાન કાનપુરના જોઈન્ટ માસ્ટરફેટ થેરે સાહેબને અપાયું. મુકરર તારીખે થેરે સાહેબના અધ્યક્ષપદ નીચે મહર્ષિ અને તેમના વિરોધી પક્ષ વચ્ચે વિવાદ ચાલ્યો. અને અંતે કાજને આસનેથી વિદ્વાન અંગ્રેજે ઇન્સાફ તોળ્યો કે દયાનન્દની દલીલો વેદશાસ્ત્રને અનુરૂપ હતી, એટલે દયાનન્દને જ વિજય વરે છે.

ન્યાયમાં અને વિવાદમાં દયાનન્દ અદિતીય હતા. જો ક્ષેત્રમાં એમની સમે વડ કરી શકે એવો એક પણ પુરૂષ એ માળે હિન્દુધ્યાનમાં આવ્યે જ હશે એવી દયાનન્દજીનો શુદ્ધિમત્તપ જાણનારાઓને મુજેથી એ મહર્ષિની પ્રશંસા જરૂરી. એમની દલીલબાજી પ્રતિસ્પર્ધાને પરાસ્ત કરે તેવી સચોટ મનાતી. એમનું વક્તૃત્વ શ્રોતૃવર્ગને વશ કરી દે એવું જાદુઈ લેખાતું. એમના મુખમાંથી વાણીનો એવો અમૃત-પ્રવાહ વહેતો કે સાંભળનારાઓ મુગ્ધ બનીને સાંતૃજ્યા જ કરતા; અને, કહે છે કે, જે મહર્ષિજીનો વિરોધ કરવા આવતા તે એમનો વિજય સ્વીકારી, એમના ચરણમાં મસ્તક ઢાળી એ મહર્ષિની શુભસ્તુતિઓ ગાતા પાછા ફરતા.

મહર્ષિજીની એ શક્તિઓએ કાનપુરમાં વેદધર્મનો વિજયધ્વજ રોપ્યો.

કાનપુરથી મહર્ષિ કાશી ગયા. કાશી એટલે તો હિન્દુ-ઓનું મહા તીર્થ, હિન્દુ ધર્મનું પાટનગર. ત્યાં ધુરંધર પંડિતો વસતા. તેઓ પોતપોતાના મકાન ઉપર જ્ઞાનનો દીપક અખંડ સળગતો રાખતા. દયાનન્દજીએ એ પાટનગર સર કરવાનો અને પંડિતોના દીપકો જુગાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. ૧૮૬૬ની રૂઝમી એપ્રિલે દયાનન્દજીએ કાશીમાં પ્રથમ પગ મૂક્યો. ત્રણ અકાડિયાં સુધી તેમનાં વ્યાખ્યાનો અને ભાષણો ચાલ્યાં. કાનપુરની જેમ કાશીનો પુરાણપ્રેમી પંડિતસમુદાય પણ સુંઝાયો. આખરે તા. ૧૭મીએ વિવ.દસલા ગોઠવાઈ. સભામાં પ્રતિષ્ઠિત સંસ્કૃત પંડિતોએ સારી સંજ્યામાં હાજરી પૂરી. કાશીના મહારાજ પણ હજર રહેલા. આખી સભા સામા પક્ષની હતી. એ વિરોધીઓની વચ્ચે એકલા છતાં અડગ બેઠેલા મહર્ષિજીએ 'શ.આર્થ' કરવા માંડ્યા. પંડિતોએ પોતાના અર્થ સામા મૂકવા માંડ્યા. વિવાદ કલાકો સુધી ચ.લ્યો. ન્ય.યની તુલા હજી કોઈ બાજુએ નમી નહોતી. ત્યાં તો વિરોધીઓએ ઠોણાહલ મચાવ્યો કે દયાનન્દ દાર્યા. તાળીઓના જુમરાણમાં દયાનન્દજીનો જુલન અવાજ દટાઈ ગયો. સભામાં જંગાણુ પડ્યું. દયાનન્દજી ઉપર પ્રતિપક્ષીઓએ ઇંટો અને પથરોનો વરસાદ વરસાવ્યો.

(૩)

કાશીથી મહર્ષિજી અંદ્રસેન બારીસ્ટરના આમંત્રણે, ૧૮૭૨ ના ઇસેમ્બરમાં કલકત્તા ગયા. કલકત્તા તો જંગાણાનું પાટનગર. જંગાણામાં એ વખતે ટેશવચંદ્ર સેન અને દેવે-

ન્દ્રનાથ ઠાકુર જેવા સુધારકોનો પહોર ચાલતો હતો. બ્રહ્મસમાજની પ્રવૃત્તિ ત્યારે પર જોશમાં હતી. બંગાળમાં પશ્ચિમનાં નવાં અલ્પવાળાં ધીમે ધીમે પણ સ્થિરતાપૂર્વક પ્રસરતાં જતાં હતાં. એ સંજોગોમાં હિંદુસ્થાનના ખીજા કોઈ પણ ભાગ કરતાં બંગાળમાં સુધારકનું કાર્ય વિશેષ સરળ હતું.

દયાનન્દજી ઠલકતા ગયા, ત્યારે ત્યાંની સનાતન ધર્મ-રક્ષિણી સભા વેદનું શિક્ષણ આપવા અર્થે સંસ્કૃત પાઠ-શાળા સ્થાપવાનો વિચાર ચલાવતો હતો. દયાનન્દજીએ તેમાં બનતી સહાય કરવાનું વચન આપ્યું.

વેદ પાઠશાળાની સ્થાપનાના કાર્યને જોઈતો વેગ આપ્યા પછી મહર્ષિજીએ નિયમ મુજબ વેદધર્મ ઉપર વ્યાખ્યાનો આપવા માંડ્યાં. વ્યાખ્યાનમાં બ્રહ્મસમાજના અને શિક્ષિત વર્ગના કેટલાયે પ્રતિષ્ઠિત પુરૂષો અને સ્ત્રીઓ હાજરી આપનાં. દયાનન્દજી સંસ્કૃતમાં વ્યાખ્યાન કરતાં. તેમના કેટલાક વિચારોની સાથે શિક્ષિત શ્રોતૃવર્ગને મતભેદ રહેતો છતાં મહર્ષિજીની વિદ્વત્તા અને વકતૃતા ઉપર તો સૌ વારી જતા.

મહર્ષિજીના વ્યાખ્યાનોથી આકર્ષાઈને કેશવચંદ્ર સેન, દેવેન્દ્રનાથ ઠાકુર અને એના સુશિક્ષિત બંગાળી અગ્રેસરો મહર્ષિજીની મુલાકાત અર્થે વારંવાર તેમને ઉતારે આવતા. કેશવચંદ્ર સેન અને દયાનન્દજી એ બંને પુરૂષવરો વચ્ચે તો બહુ પ્રેમ બંધાયું ગયો. પછી તો કેશવચંદ્ર સેનના સૂચનથી દયાનન્દજીએ 'દાર્શનિક તત્ત્વ-જ્ઞાન' અને 'સાંખ્ય દર્શન' ઉપર વિદ્વતાભર્યાં વ્યાખ્યાનો

આપી સૌને ચકિત કરી દીધા મહર્ષિ'જીના સંસ્કૃત
 વ્યાખ્યાનોના ભાષાન્તર કરનારાઓ ખૂબ જ બૂલો કરતા
 હોવાથી, કલકત્તાથી મહર્ષિ'જી, હિન્દીમાં 'વ્યાખ્યાન
 આપવાનું શરૂ કર્યું' અને એટલાં થોડાં વ્યાખ્યાન હિન્દી-
 માંજ આપ્યાં. કલકત્તા ચાર માસ રહી મહર્ષિ' ૧૯૭૩ના
 એપ્રિલમાં મુંબઈ જવા નીકળ્યા.

(૪)

પ્રથમ મહર્ષિ' હુગલી આબ્યા. ત્યાં પંડિત તારાચરણ
 સાથે મૂર્તિપૂજા ઉપર વિવાદ થયો. હુગલીથી કાનપુર
 આબ્યા અને કાનપુરથી કુરુક્ષેત્ર આબ્યા. કુરુક્ષેત્રમાં
 મહર્ષિ'એ વાયવ્ય પ્રાન્તના લોકેનંદ ગવર્નર સર આલ્ફ્રેડ
 સુરની મુલાકાત લીધી અને તેને હિન્દુસ્થાન જેવા ખેતી-
 પ્રધાન દેશ માટે ગૌરક્ષાનું મહત્ત્વ સમજાવ્યું. મહર્ષિ'જીએ
 એ અંગ્રેજ શાસકને ગાંડાનો કાયદો કરવા સૂચન કર્યું
 અને એ અંગ્રેજે, એ દિશામાં ચોતાથી બનતું કરવા
 મહર્ષિ'જીને વચન આપ્યું.

ત્યારબાદ મહર્ષિ'જી અલીગઢ વૃન્દાવન, મથુરા વગેરે
 અનેક હિન્દુ ધર્મનાં ધામોમાં ભટક્યા અને એ બધે
 રથજે સાચા સનાતન ધર્મ ઉપર વિશ્લેષકારી વ્યાખ્યાનો
 દીધાં. એમ કરતા કરતા મહર્ષિ'જી અલાહાબાદ પહોંચ્યા
 અને ત્યાં ૧૮૧૪ના સપ્ટેમ્બરની આખર સુધી રહ્યા.
 ત્યાંથી મહર્ષિ'જી, મુંબઈના કેટલાક અગ્રગણ્ય હિન્દુ-
 ઝોના આમંત્રણને સ્વીકારી, નાશિક અને જળલપુર થઈ,
 મુંબઈ પહોંચ્યાં. ૧૮૭૪ના નવેમ્બર માસમાં મહર્ષિ'જીએ

પોતાના વતન તરફના એ રાજનગરમાં પહેલી જ વાર
પગ મૂક્યો.

મુંબઈ એ વળતે આખા ઈલાકાનું વાણિજ્યનું મથક
બની ચૂક્યું હતું; અને વેપારી વગનો મોટો ભાગ,
થોડા પારસીઓ શિવાય, વલ્લભાચાર્યના અનુયાયી હિન્દુ-
ઓનો હતો. એ કાળમાં વલ્લભ પંથનું પતન થયું હતું.
એના આચારવિચારમાં અનાચારનું વિષ પ્રસરી ગયું હતું.
અને એની સામે બંગાળના બ્રહ્મોસમાજની જેમ, મુંબા-
ઈમાં પણ પ્રાર્થનાસમાજને નામે સુધારક પ્રવૃત્તિઓ
શરૂ થઈ હતી. એ વખતે દયાનન્દજીએ મુંબાઈમાં
ઉતરી વેદધર્મનાં પ્રવચનો કરવા માંડ્યા. અને વલ્લભ-
પંથના સડાઓ નીડરતાપૂર્વક નિન્દવા માંડ્યાં. દયાનન્દજીની
બળવાની સુદ્ધ-વાણી સાંભળી 'જેમ બીજા' રથજોએ
સ્થિતિચૂસ્ત વર્ગમાં જબરો બળભળાટ મચી રહેતો, તેમ
મુંબાઈમાં એ વલ્લભ-ઘેલા વૈષ્ણવોમાં મોટો ફોલ થયો.
બીજાં રથજોએ જેમ દયાનન્દજીના શિર ઉપર ઈંટો અને
પથરાનો વરસાદ વરસતો તેમ, મુંબાઈમાં પણ એવો વર-
સાદ વરસ્યો; ઉપરાંત મહર્ષિજીના મસ્તક ઉપર નરકની
નીકો ખુલ્લી મૂકાઈ અને કેટલાક ધર્મજનુનીઓએ તો એ
ચોગીપુરૂષને ઝેર પાઈ તેનો બાન લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો.
દયાનન્દજીએ એ બધા હુમલાને હસતે-સુખે પુષ્પવૃષ્ટિની
જેમ વધાવી લીધા. આદિત્ય બ્રહ્મચારી મહર્ષિજી પોતાને
અવરાવાયેલું ઝેર પણ સુખેથી પચાવી ગયા.

આમ એક નિષ્ફળતા પછી બીજી નિષ્ફળતા મેળવ-
વાજ મુંબાઈના પુરાણમાર્ગી પંડિતોએ દયાનન્દજીની સામે
ચોવીસ સવાલોવાળી એક નનામી પત્રિકા પ્રસિદ્ધ કરી.

એ પત્રિજા દુર્લભ કરવાને લાયક હતી, છતાં દયાનન્દ-
 છએ એમાંના બધા સવાલોના જવાબ દીધા. અને પંડિ-
 તોનાં મુખ બંધ કરી દીધાં. ।

મુંબઈમાં મહર્ષિજી એ માસ રહ્યા. દરમ્યાન તેમનાં
 વ્યાખ્યાનોએ અને રૂઢિધર્મ ઉપરના તેમનાં સમય આક્ર-
 મણોએ નવા તૈયાર થતા સુધારક પક્ષને ખૂબ જોર આપ્યું.
 ત્યારબાદ મહર્ષિજી થોડા દિવસ અમદાવાદ અને રાજકોટ
 જઈ આવ્યા. કહેવાય છે કે મહર્ષિજી રાજકોટથી એક
 રાત તેમના વતન ટંકારા જઈ આવેલા. એમ પણ કહે-
 વાય છે કે મહર્ષિજીના એક મહેરબા તે તેમની
 સુધારક પ્રવૃત્તિઓની શરૂઆત તેમની જન્મભૂમિકા કાઠિ
 યાવાડમાં કરવાની હતી. એટલા માટે જ તે રાજકોટ
 તરફ ગયેલા. પણ તેમને કાઠિયાવાડમાં જરા એ અનુકૂળ
 વાતાવરણ ન દેખાયું. એટલે મહર્ષિજી ૧૮૭૫ના
 જાન્યુઆરીની ૧૮મી તારીખે પાછા બીજી વખત મુંબઈ
 આવ્યા. મહર્ષિજીએ ત્યાર પછી જન્મભૂમિ તરફ-કાઠિયા-
 વાડ તરફ, તેમના જીવનમાં, ફરીવાર પગલાં કચાં જ નહીં.

(૫)

હરદ્વારના મેળામાંથી હતાથ થઈ વધુ સામર્થ્ય માટે
 અરણ્યમાં ચાલી નીકળેલા મહર્ષિજીના બીજી વારના
 પ્રયત્નોનો પણ એક દશકા પૂરા થવા આવ્યો. મહર્ષિ-
 જીએ 'અજળ' હિન્દુમતથી અને અદ્વિતીય શાત્રુયથી
 તેમનો વેદ-સંદેશ ગામેગામ પ્રચાર્યો. મહર્ષિજીએ હિન્દુ
 ધર્મનાં તીર્થધામોમાં જઈ વિવાદો ચલાવ્યા, પંડિતો
 સાથે શાસ્ત્રાર્થ કચાં. મહર્ષિજીએ મૂર્તિપૂજને તુચ્છકારી કાઢી
 અને એક ઇશ્વર અને એક ધર્મશાસ્ત્રના સનાતન સત્યની

ઘોષણા કરી. એકલો માણસ જેટલું કરી શકે તેટલું
 બધુંએ મહર્ષિજીએ એક દશકા સુધી કર્યું. એ સંચલનથી
 મહર્ષિજીએ પુરાણધર્મની ઇમારતના પાયા ડોલાવી મૂક-
 વાની આશા રાખેલી. પણ એ પાયા ઉંડા નીકળ્યા. અવની
 અને આકાશ એક કરી શકે એવા અમાનુષી શક્તિ
 શાળી પુરૂષથી પણ ન ડગમગે એટલા ઉંડા અને સુદૃઢ
 એ પાયા હતા. પણ દયાનન્દજીએ એ ઇમારતને જમી-
 નદોસ્ત કરવાનો જીવનધર્મ સ્વીકાર્યો હતો. એટલે તેમણે
 તેમનો હૃદયો વધારે સમર્થ બનાવવા નવો માર્ગ
 શોધવા માંડ્યો.

અત્યારસુધીના મહર્ષિજીના નિરંતર પ્રવાસે અને
 દેશમાં પ્રસરતી જતી વિધવિધ સુધારક પ્રવૃત્તિઓના એમના
 પરિચયે મહર્ષિને કેટલાયે નવા અનુભવો અપેલાં. મહર્ષિ-
 જીએ એમના જેવું કાર્ય હાથ ધરી રહેલા બંગાળના બ્રહ્મો-
 સમાજ અને પ્રાર્થનાસનાજ લેયા, તેમના સ્થાપકની અને
 સંચાલકોની કાર્યપ્રણાલી જોઈ. એ બધા ઉપરથી મહર્ષિ-
 જીને લાગ્યું કે તેમનું જીવનકાર્ય પાર ઉતારવા અને ભવિ-
 પ્યમાં એ જુસ્સો ટકાવી રાખવા એક સંસ્થા જોઈએ. મહર્ષિ-
 જીના એ વિચારને પરિણામે ૧૮૭૫ના એપ્રિલ માસની
 ૧૦મી તારીખે મુંબાઈમાં આર્યસમાજની સ્થાપના થઈ.
 મુંબાઈના પ્રજાજનોની જાહેરસભાએ આર્યસમાજના અઠા-
 વીશ નિયમો નક્કી કર્યા. એ નિયમોમાં ૧૮૭૭માં મહ-
 ર્ષિજીના હસ્તે સુધારાવખાસ થયા પછી, આજે આર્યસ-
 માજમાં નીચેના દસ સિદ્ધાન્તોનું શાસન ચાલે છે.

(૧) સર્વ સત્યવિદ્યા અને જે વસ્તુઓ સત્યવિદ્યાથી બાંધી
 ચકાવે છે તે બધાનું આદિ મૂળ પરમાત્મા છે.

(૨) ઇશ્વર સંવિધાનન્દ સ્વરૂપ, નિરાકાર, સર્વ શક્તિમાન, ન્યાયકારી, દયાવન્ત, અજન્મા, અનન્ય, નિર્વિકાર, અનાદિ, અનુપમ, સર્વાધાર, સર્વેશ્વર, સર્વવ્યાપક, સર્વાન્તર્યામી, અમર, અમર, અભય, નિત્ય, પવિત્ર અને સંપૂર્ણ સરજનદાર છે. પરમેશ્વર એક જ ઉપસિનીય છે.

(૩) વેદ સત્યવિષ્ણુઓનો ગ્રંથ છે. વેદનો પાઠ કરવો અને કરાવવો, વેદનું શુભ કરવું અને કરાવવું એ પ્રત્યેક આત્માનો ધર્મ છે.

(૪) સત્યનો સ્વીકાર કરવામાં અને અસત્યનો ત્યાગ કરવામાં સદા તત્પર રહેવું ધરે.

(૫) દરેક કામકાજ ધર્માનુસાર એટલે સત્યાસત્યનો વિચાર કર્યા પછી જ કરવું ધરે.

(૬) સંસારનું કલ્યાણ કરવું એટલે ચેતન માત્રની સારી-રિક, શામાશ્રય અને આત્મિક ઉન્નતિ માટે પ્રયત્ન કરવા એ આ સમાજનો મુખ્ય હિત છે.

(૭) પ્રેમ, ધર્મ અને ન્યાય અનુસાર સર્વની સાથે વર્તવું.

(૮) અવિદ્યાનો નાશ કરવો અને વિદ્યાની વૃદ્ધિ કરવી.

(૯) કોઈએ માત્ર પોતાની અંગત ઉન્નતિમાં સંતોષ નહીં માનવો જોઈએ, પરંતુ સર્વની ઉન્નતિમાં પોતાની ઉન્નતિ સમાજની જોઈએ.

(૧૦) સમષ્ટિના હિતને અર્થ સમાજના જે નિયમો હોય તેનું મોઝે પાલન કરવું ધરે; પરંતુ જે નિયમો માત્ર વ્યક્તિના હિતને સ્પર્શતા હોય તેના પાલનમાં પ્રત્યેક અનુષ્ઠાને સ્વતંત્રતા હોવી જોઈએ.

જ્યેવા પવિત્ર સિદ્ધાન્તો સાથે, સુબાઈમાં આર્યસમા-
 જીતું પ્રથમ બીજ રોપાયું. એ બીજમાંથી આજે આખા
 આર્યોવર્તમાં તેની શાખાઓ અને ઉપશાખાઓ પ્રચારતું
 એક પ્રચંડ વૃક્ષ નીકળ્યું છે. એ વૃક્ષની કાંઈ કોઈ
 શાખા તો દુનિયાના બીજા ખંડોમાં ચે પહોંચી છે. એની
 છાયા નીચે-આર્યસમાજના આશ્રય નીચે આજે
 લાખોની સંખ્યામાં હિન્દુ નરનારીઓ તેમના ધર્મની,
 તેમની કામની, તેમના દેશના ઉદ્ધારની અનેકવિધ
 પ્રવૃત્તિઓ અચાક કરી રહ્યા છે. એજ મહર્ષિજીતું લવન-
 કાર્ય હતું. એના પાયા સુબાઈમાં નંખાયા.

વિજયને શિખરે

(૧)

હિન્દુત્વને હણનારા યત્રુ-દળની સામે એકલે હાથે સંઘ્રામ ખેલવાના સ્વામીજીના એ દોહાલા દિવસો હવે પૂરા થયા. આશરે એક દશકાના અખંડ અને અડગ સ્વસંઘ્રામ પછી સ્વામીજીના ઝંઠા નીચે સૈનિકો જમા થયા હાથ્યા. ઠેર ઠેર સ્વામીજીને શિષ્યો અને અનુયાયીઓ મળવા માંડયા. સ્થળે સ્થળે સ્વામીજીના આર્યસમાજની શાખાઓ ઉઘડવા લાગી. મુંબાઈમાં પ્રથમ આર્યસમાજ સ્થાપ્યા પછી સ્વામીજીની જીવનઅવધ માત્ર એક દશક જ લંગાઈ; પણ એ દશક દરમ્યાન તે આર્યસમાજનાં મૂળ આયોવર્તમાં ઠેઠ પાતાળ સુધી ઉડાં ઉતરી ગયાં. સ્વામીજીના જીવનકાર્યની સિદ્ધિને દિવસ બાંહે નજીક આવી પહોંચ્યો.

મુંબાઈમાં આર્યસમાજનાં મૂળ નાંખ્યા પછી, મહર્ષિજીએ પ્રથમ કામ એ સંસ્થાની શાખાઓ પાથરવાનું નેશલેર ઉપાડયું; અને એ અર્થે મહર્ષિ મુંબાઈથી

પહેલા પુના ગયા. પુનામાં તેમણે પંદર વ્યાખ્યાનો આપ્યાં. વ્યાખ્યાનોએ એ ગણકા પાઠનગરના સુશિક્ષિત નરનારીઓને મુગ્ધ કરી દીધાં. પુનામાં આર્યસમાજની શાળા નંખાઈ. સુપ્રસિદ્ધ સંસારસુધારક રવ. રાનાડે વગેરે દક્ષિણી અગ્રેસરો મહર્ષિજીના વાવટા નીચે આવી ઉભા. એ શિક્ષિત વગેરે મહર્ષિજીના પુના-નિવાસ દરમ્યાન. તેમનો ખૂબ સત્કાર થયો. મહર્ષિજીની હાથી ઉપર સવારી ઠાઠી તેમનાં બહુમાન ઠર્યાં. પણ એ વખતે સ્થિતિચૂસ્ત પક્ષે મહર્ષિજી ઉપર પત્યરો વરસાવ્યા અને ઠાઠવ છાંટ્યો અને ભારે તોફાન મચાવ્યું. મહર્ષિજીના જાત ઉપર હુમલો થયો. મહર્ષિજીએ તો, હંમેશ મુજબ, એ બધું પ્રબુદ્ધ ચિત્તે જ સહી લીધું.

પુનાથી અનેક ગામે અને નગરોમાં ભ્રમણ કરતા મહર્ષિ દીલ્હી આવ્યા. દિલ્હીમાં પ્રસિદ્ધ કેસરી દરબાર બારાણો. તેમાં, સર્વ સંપ્રદાયના નાયકોએ સાથે મળી ધાર્મિક સંશોધનનું માર્ગ ઉપાડી લેવા મંત્રણા ચલાવી. બાણુ કેશવચંદ્ર સેન, સર સ્વેર અહમ્મદ, શ્રી. કનૈયાલાલ અલખધારી વગેરે સંપ્રદાય-નેતાઓએ એ સંમેલનમાં હાજરી આપી. પણ આખરે એ મંત્રણાનું કશું પરિણામ ન આવ્યું.

મહર્ષિજી દીલ્હીથી મીરજ ગયા. ત્યાં વેદટંકાર કરી સહરાનપુર પહોંચ્યા સહરાનપુરથી ચાંદાપુરના ધર્મમેળામાં ભાગ લેવા ઉપડ્યા. ચાંદાપુરમાં મુનશી પ્યારેલાલજીએ મર્વ ધર્મના પ્રતિનિધિઓને નિમંત્રી એક ધર્મવિવાદ ગોઠવેલો, તેમાં ઇશ્વર, પૃથ્વી, શાસ્ત્ર, સુક્રિત વગેરે ધર્મના મુળતત્ત્વોને લગતા માંચ સવાલો વિવાદ માટે મૂકાયા.

પ્રાંતી ધર્મ અને સુયલમાન ધર્મના પ્રતિનિધિઓના ઉત્તરે સલાએ સંભળ્યા પછી, મહર્ષિજીએ વેદ ધર્મના પ્રતિનિધિ તરિકે ઉત્તરે સંભળાવ્યા. કેનો ઉત્તર ત્રેષ એ બાબત સર્વોત્તમ ન થયું. છતાં એ મહર્ષિજીના ઉત્તરોની મર્મ-જાતા, તલસ્પર્શિતા, અને સચોટતાએ સજાના અંતર ઉપર સજ્જડ છાપ મુદ્રી.

આંદાપુરથી પરવારી આસપાસના પ્રદેશમાં વેદસંદેશ સંભળાવી, મહર્ષિજીએ પંજાબની મજલ આંદરી.

(૨)

મહર્ષિજીનું સાચું કીર્તિમંદિર તો પંજાબ છે. જે પાંચ નદીઓના દેશમાં વેદની પ્રથમ ઋચાઓ ઉચ્ચારાઈ એ પંજાબમાં જ આર્યત્વના ઉદ્ધારનો સાચો આરંભ થયો; અને આજે, આર્યત્વના અબેય દુર્ગ તરિકે પણ એ વીર પંજાબ જ ઉભો છે.

એ પંજાબમાં 'મહર્ષિજીએ ૧૮૭૭માં પગ મૂક્યો, અને પહેલું વ્યાખ્યાન લાહોરમાં દીધું. જાણે શુરૂ નાનકડું હોય મહર્ષિજીને માટે ક્ષેત્ર તૈયાર કરી મૂક્યું હોય તેમ, મહર્ષિના એ પ્રથમ વ્યાખ્યાનની જાદુઈ અસર થઈ. પછીનાં વ્યાખ્યાનોમાં શ્રોતાઓની જગ્ગર મેદિની જામવા માંડી અને મહર્ષિજીનો વેદસંદેશ વીજળીને વેગે પંજાબમાં પ્રસરવા માંડ્યો. એ મહિનામાં તો, મહર્ષિજીએ પંજાબને કોઈ એવું વશીકરણ લગાડ્યું કે પંજાબીઓ, ગરીબ અને દવંગર, શિક્ષિત અને અશિક્ષિતનો ભેદ નેહાડી, દયાનંદ સરસ્વતીની પાછળ જાણે ઘેલા બની

ગયા. પંબળમાં ઠેર ઠેર આર્ય સમાજો સ્થપાવા લાગ્યા,
 ગુરૂકુલો નંખાવા માંડ્યાં, શાળાઓ ઉઘડવા લાગી, અનન્ય
 થાલાયો ઉભાં થવા માંડ્યાં. પંબળમાં નવું ચેતન પ્રગ-
 ટ્યું હોય, પંબળીઓની નસોમાં નવું લોહી ઉભરાવા
 માંડ્યું હોય તેમ પંબળીઓએ મહર્ષિજીના મનોલાવ
 બરાબર ઝીલી લીધા અને તેમના આદર્શ મુજબ હિન્દુ-
 કોમની પુનરુ જાગૃતિનું કામ બરાબર ઉપાડી લીધું. સમ-
 સ્ત પંબળમાં પ્રગટેલી એ હિન્દુત્વની અસ્મિતાએ હિન્દુ-
 કોમમાં નવી જ રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા સરભલી, અને એને
 રિણુએ, એક દશકા પહેલાં પંબળમાં એવો સમય
 માવી ગયો કે જ્યારે સરકાર આર્યસમાજ અને આર્ય-
 સમાજને નામે ત્રાસતી. આજે જે પંબળમાં આર્યસમા-
 જનું દળ એક પ્રચંડ શક્તિરૂપે વિકસી રહ્યું છે. મહર્ષિ-
 જીનો પંબળનો પ્રવાસ એવા અજળ કાર્યનો સાધક
 ગની ગયો.

લાહોરમાં વ્યાખ્યાનમાળા વાંચી અને આર્યસમાજની
 સ્થાપના કરી, મહર્ષિજી અમૃતસર, ગુરૂદાસપુર, મુલ-
 તાન, બટાલા, ફિરોઝપુર, રાવળપીંડી, જેસલ, ગુજરાત,
 વજીરાળાદ, વગેરે સ્થળોએ ફર્યા. મહર્ષિજી જ્યાં જ્યાં
 ગયા, ત્યાં ત્યાં તેમણે વ્યાખ્યાનો આપ્યાં, વિવાદ-સભાઓ
 આમંત્રી, વેદના સત્યાર્થની પત્રિકાઓ વહેંચી અને પરિ-
 ણામે અનુયાયી-સંઘ જમાવી આર્યસમાજની શાખાઓ
 સ્થાપી. એ રીતે મહર્ષિજી ૧૮૭૭નું આખું વર્ષ પંબ-
 લમાં વીત્યું.

પંબળથી નીકળી મહર્ષિજી ૧૮૭૮માં આગ્રા અને
 અયોધ્યાના પ્રાંતોમાં ફર્યા. ત્યાં પણ પંબળના જેવો જ

કાર્યક્રમ અનુસારી. પણ ત્યાં પંજાબ જેટલી સફળતા ન મળી. ૧૮૭૬માં મહાપિંછળ બરેલી ગયા અને ત્યાં ખ્રીસ્તી ધર્માચાર્યો સાથે ધર્મવિવાદ ચલાવ્યો. તેમાં મહાપિંછળે વિજય મળ્યો. બરેલીથી મહાપિંછળે શાહપુર, લખનૌ, કાનપુર, ફરૂકાબાદ, પ્રયાગ, મિરબાપુર થઈ ૧૮૮૦ માં મીરત ગયા. મીરતમાં થીઓસોફીના સ્થાપક ફર્નલ ઓલકોટ અને મેડમ બ્લેવેલ્સ્કી મહાપિંછળનાં દર્શનને આપ્યાં. મહાપિંછળે વિજયી વ્યક્તિત્વ, એમનું અગાધ તત્ત્વજ્ઞાન અને એમની અપાર વિદ્વતા જોઈ, થીઓસોફી-સમાજનાં સ્થાપિકા વિદુષી મેડમ બ્લેવેલ્સ્કીએ મહાપિંછળની સ્તુતિ કરી. ફર્નલ ઓલકોટે પણ મહાપિંછળને એટલો જ પ્રભાવ અનુભવ્યો. મીરત પછી, મહાપિંછળે તેમનો રાજપુતાનાનો પ્રવાસ શરૂ કર્યો.

(૩)

મુંબાઈ, મહારાષ્ટ્ર, આગ્રા, અયોધ્યા, મથુરા, કાશી, પંજાબ અને બંગાળઃ આર્યોવર્તના એ તમામ અંગોમાં હિન્દુ-જદિમતા બાગત્ કર્યા પછી મહાપિંછળની દ્રષ્ટિ મેવાડ અને મારવાડના હિન્દુ નૃપતિઓના મુલક તરફ ફરી. પ્રજાને પ્રજાધર્મ સમજાવ્યા પછી મહાપિંછળે હવે રાજવીઓને રાજધર્મ બતાવવા મંત્રબુમિના રાજસ્થાને ઉપર ચડાઈ કરી. ૧૮૮૧ના માર્ચ 'મહિનાની ૧૦મી તારીખે મહાપિંછળે ચિતોડ પહોંચ્યા અને ધર્મોપદેશને આરંભ કર્યો. મહાપિંછળની વાણી સુણવા અસીન્દના રાવ અબ્દુનસિંહજી, લીલવાડના ફતેસિંહજી, શાહપુરના મહારાજાધિરાજ નાહરસિંહજી, કાનુડના રાવત ઉમેદસિં-

હુણ, શાવડીના રાજા રાજસિંહણ' વગેરે નરેન્દ્રોએ
'ચિતોડમાં પગલાં કર્યાં. ઉદયપુરના મહારાણાશ્રી પણ
મહર્ષિજીનો ધર્મસંદેશ સ્વીકારી ચિતોડ પધાર્યા અને જે
દેવદૂતની અમૃતવાણી સાંભળી એના પગમાં મુગટ
નમાવ્યો. ઉદયપુરપતિએ મહર્ષિજીને ઉદયપુર આવવા
આગ્રહપૂર્વક પ્રાર્થના કરી.

મહર્ષિજી ખંડવા, ઇન્દોર, ગ્તલામ વગેરે રયામતોમાં
થઈ ઉદયપુર ગયા. મહારાણા મજ્જનસિંહણએ મહર્ષિ-
જીના માનભર્યું સ્વાગત કર્યું. સંજ્ઞનનિવાસ બાગમાં
નિવાસ આપ્યો. મહારાણાશ્રીએ કુટુંબપરિવાર અને
રાજમાન્ય પુરૂષવર્ગ સાથે મહર્ષિજીના વ્યાખ્યાનોમાં
નિયમિત હાજરી આપવા માંડી. પરિણામે એમણે મહર્ષિ-
જીના મહુપદેશથી અનેક વ્યસનો ત્યાગ્યાં.

મહારાણાશ્રીની મહર્ષિજી પ્રત્યેની ભક્તિ દિન પ્રતિ
દિન એટલી વધતી ગઈ કે એક દિવસ મહારાણાએ
મહર્ષિજીને ચરણે એકાન્તમાં એક વિનંતિ કરી : 'ઉદયપુર
રાજ્યે એકલિંગેશ્વર મહાદેવની પૂજાનો કુલધર્મ સ્વીકાર્યો
છે માટે આપ એ મૂર્તિપૂજના ખંડનની વાત છોડી
'ઉદયપુરના રાજગુરુ' અને, એકલિંગેશ્વર' મહાદેવના
મંદિરની લાખોની મમૂઝિ આપના પાદાંબુજમાં ઠેલણુ,
મહર્ષિજીએ હસીને જવાબ દીધો : 'મહારાણાજી,
આપનું મંદિર અને આપની રયાસત મને પરમાત્માની
આજ્ઞા વિરૂદ્ધ આચાર કરવા નહીં લેણાવી શકે.'
મહારાણાએ લલિજત બની મહર્ષિજીની ક્ષમા ચાચી.

ઉદયપુરમાં મહર્ષિજીએ પરાપકારિણી સલા સ્થાપી.
પોતાનાં વસ્ત્ર, ધન, પુસ્તક, મુદ્રણાલય વગેરે સર્વસ્વ

મહર્ષિજીએ એ સલાને સોંપી દીધું અને એનો વિયોગ પરોપકારનાં કાર્યમાં કરવા રૂઠ સંકલ્પેલું એક વ્યવસ્થાપક મંડળ નીચું. ઉદયપુરના મહારાજા સચ્ચાનંદસિંહજીને તેના પ્રમુખ લાલા બોધરાજને, ઉપ-પ્રમુખ અને શાહપુરના મહારાજા, સ્વ. રાનાડે, રાજા જયકીશનદાસ વગેરે પુરોને તે મંડળના સંસ્થાનાં આસન અપાયાં. (૧) વેદ અને વેદાંગ વગેરે ધર્મગ્રંથોનું પ્રકાશન કરવું અને તેમનો પ્રચાર કરવો; (૨) વેદધર્મના પ્રચારાર્થે ઉપદેશકો દેશ-દેશાન્તરમાં મોકલવા, (૩) આર્યાવર્તના, અનાથ અને દીનજનોના પાલન અને શિક્ષા માટે આશ્રમો સ્થાપવા; એમ એ સલાનો કાર્યપ્રદેશ નિર્માયો. આજે એ સલાની બે લાખની મિલકત છે અને એ મિલકત વડે સલા મહર્ષિનું જીવનકાર્ય પ્રચારવા યથાશક્તિ પ્રયાસ કરી રહી છે.

(૪)

ઉદયપુરથી મહર્ષિજી. ૧૮૮૩માં, નીમહાડે અને ચિતૌડ થઈ શાહપુર ગયા. શાહપુરમાં ધર્મ અને નીતિ ઉપર વ્યાખ્યાન-પરંપરા, આપી, શાહપુરાધિરાજને વેદ ધર્મના કુંઠા નીચે સ્થાપી, મહર્ષિજી જોધપુરપતિના નિમંત્રણે ૧૮૮૩ના મે મહિનામાં જોધપુર ગયા. જોધાણ નાથના અત્યંત પ્રેમને વશ બની મહર્ષિજી જોધપુરમાં ચાતુર્માસ રહ્યાં પણ એ ચાતુર્માસ પૂરવી ઉપરનું મહર્ષિજીનું હેતુ ગાહ્યુમાસ હતું. અનેક નિષ્પ્રયોગોને નિર્થક ઠરાવનારા મહર્ષિજી જોધાણનાથની નતિકા નની-જાનના વિષ-પ્રયોગમાંથી ન બચ્યા.

અન્ય મહારાણીઓની જેમ જોધાણનાથ જસવંત-
 સિંહજીએ પછું મહુર્ષિજીના પ્રભાવ નીચે એમના રાજેશિત
 અનેક વ્યસનો અને વિલામો ત્યાગવા માંડ્યા. જસવંત-
 સિંહજીની માનીતી નાયકા નન્નીલ્લનથી એ ન સહાયું.
 એણે સ્વાયંને ખાતર મહુર્ષિજીનો જન લેવાતું કાવતરું
 રચ્યું. મહુર્ષિજીના એક રસોઈઆની બેવકાઈથી એ
 કાવતરું સફળ થયું. મહુર્ષિજીને વિષ પીરમ્માયું.

દરરોજ સવારે ત્રણને ટકેરે મહુર્ષિજીનાં નેત્રો ઉઘ-
 ઠતાં; શૌચ-સ્નાનમાંથી પરવારીને એ મહાનુભાવ યોગમાં
 બેસતા. તરેહ તરેહનાં આસનો વાળીને મહુર્ષિ કસરત
 કરી લેતા. પ્રાણાયામમાં વિરાજતી વેળા મહુર્ષિજીની
 પ્રતિમા તપેલા સુવર્ણ સરખી ઢેઢિયમાન લાગતી. સૂર્યો-
 દય પૂર્વે તે ભટકવા નીકળતા; એટલી ઝડપથી ચાલતા
 કે 'લીલુ' કોઈ એમની સંગાયે જાય તો દોડવું પડે. દર
 એકાંતમાં જઈ એક કલાક સુધી સમાધિ ચકાવતા. આઠને
 સુમારે પાછા ફરતાં પાછા ફરીને શળ-આમ્લન લગાવી,
 તદન નિર્જીવ જેવું શરીર બનાવી દઈને વીસ ઘડી સુધી
 મહુર્ષિજી વિસામો લેતા. વિસામો ખાઈને ગ્રેષ્ઠ એક
 દૂધ પીતા. ત્યાર પછી અગીઆર વાગતાં સુધી લખવા-
 લખાવવાનું કામ ચાલતું.

પછી લોજન કરતા. એ તોલાંથી વધુ ધી નહીં. અને
 આઠથી વધુ રોટલી નહીં; મહુર્ષિજી માફી જેઠે ચાવીને
 પેટમાં દતારતા. જમતાં જમતાં ખંખરપત્રો પણ
 સાંબળી લેતા. લોજન બાદ અરધી ઘડી આરામ: પછી
 સાંજના ચાર સુધી કામસજ્જ: ચારથી આવનારાઓને
 મળવું, પ્રશ્નોના ઉત્તર દેવા: તે છેક દસ બજ્યા સુધી

ચાલતું. ખરાખર દસના ટકોરે એક દુધનો કટોરો પીધ
મહર્ષિજી સ્વચ્છ બિછાના પર શયન કરતા, અને નિદ્રા
જાણે કે વાટ જ નોતી હોયને, એટલી ઝડપથી
એ ઘસઘસાટ પોલી જતા.

એ મુજબ મહર્ષિજીએ સંવત ૧૯૪૦ની કાળી ચૈદ-
શની રાત્રે તેમના રસોયા જગન્નાથ પાસેથી દુધ મંગાવી
પીધું. એ દુધમાં કાળકૂટ ઝેર મિલાવેલું હતું. એ જલદ,
ઝેર આજીવન પ્રહારચારી દયાનન્દનો જીવ લીધો.

વિષયાન પછી જોધાણનાથે મહર્ષિજીની સારવાર માટે
મોટા મોટા હકીમોને નોતર્યા; એમના ઉપચાર સફળ ન
થયા; મહર્ષિજીને આંખોની છાયામાં અને પછી અંજમે-
રમાં અંગ્રેજી તબીબોની સારવાર માટે લઈ ગયા. પણ
એ વિષ કાઈ ન વાળી શક્યું. એક મહિનાની પધારી
પછી કાર્તિક માસની કૃષ્ણ ચતુર્દશીની રાત્રિએ ઝેર કુટી
નીકળવાથી મહર્ષિના આખા શરીર ઉપર, મ્હોં ઉપર,
જીભ ઉપર ફાદલા ઉઠ્યા. મહર્ષિજીને પાસવાર વેદના
થવા લાગી, છતાં મૃત્યુન્જયની સહનશીલતાથી સૌરા-
ષ્ટ્રના એ નરશાહલ, વેદના મંત્રો ઉચ્ચારતા અને પરમા-
ત્માના ગુણગાનની ગાયત્રી ગાતા, કાર્તિકની અમાસે
મૃત્યુને ભેટ્યા. ભારતવર્ષને વેદના પ્રકાશથી ભરી દેનારા
એ વેદ-ઝંઘાધારીની જીવનલ્લેખે ૧૮૮૩ના ચોકટોબરની
૩૦મી રાત્રિએ ખુઝાઈ. ૫૯ વર્ષની આવરદા ભારતવર્ષના
કત્યાણમાં અર્ધી એ મહર્ષિ કલ્યાણધામમાં આંદ્યા ગયા.

એ ઝંઘાધારીના અવસાન પછીયે, એને રાપેલો
આર્યત્વના ઉદ્ધારનો ઝંઘો આજે વિશેષ ઉન્નત ભાવે
ભારતના ગગનમાં ફરકી રહ્યો છે.

પુરુષવર

(૧)

જીવનના દરેકે દરેક ક્ષેત્રમાં દયાનન્દ સાચા વીરનર હતા. દયાનન્દના જીવન દરમ્યાન જેમણે જેમને જોયા એ સૌને એક ચોક્કા રૂપે જ દેખાયા. અને તેમના મૃત્યુ બાદ તેમના જીવનનો અભ્યાસ કરનારાઓને પણ મહર્ષિ સત્યના એક અચળ મહારથી સ્વરૂપે જ દેખાય છે.

સત્યનું ખડ્ગ ધારી અન્દગીશર ઝગમગનારા ચોક્કાનું કઠોર જીવન છતાં મહર્ષિજીના આખાં જીવનમાં બસ સમ્યક્તા જ ઝળહળી રહી છે. નિર્મળ ચારિત્ર્ય, આરોગ્યની, અને પ્રજ્ઞાચર્યની પ્રભાવી પ્રકાશતા મુખ્યારવિન્દ, એક કૌપિનજીવ અહર્નિશ ઉઘાડા રહેતા શરીરનો બુદ્ધિ નેટલોજ પ્રખર વિકાસ, પ્રતાપી લલાટ, વીક્ષુ નયનદ્વય, વિશાળ જીભાઓ, દેહની પૂરા પાંચ હાથની પહાડી ઉંચાઈ અને એક હાથમાં એથી થોડો દંડ : એ પ્રતિલાક્ષણી વ્યક્તિત્વ નીરખી પ્રેક્ષકનું મસ્તક મહર્ષિના ચરણમાં ઢળી પડતું. મહર્ષિજીને નીરખી મહાભારતના લીધ્મ અને રામાયણના મનકાય માણ્ડી સમણે ચડતા. આદિત્ય પ્રજ્ઞાચારી દયા-

નન્દનો એવો દુર્ધર્મ અને દુર્દમનીય દેહ ભાળીને મેડમ
 એવેવેદસ્ત્રી અને કેશવચંદ્ર સેન જેવાં પણ તેજમાં
 અંબઈ ગયેલા મહર્ષિજીનાં પ્રદાયર્થના વચ્ચે જ એમને
 દોડતી જતી બે ઘોડાવાળી બેઠાણનાયત્રી જાડીને પાછલું
 પેડું પકડીને ઉભી રાખવાની અને ઝેર પચાવી જવાની
 તાકાત અર્પેલી. મહર્ષિજીએ જીવિનો અને આત્માનો
 પ્રખર વિકાસ સાધવાની સાથોસાથ શરીરનો પણ
 એટલો જ વિકાસ સાધેલો. જીવિના યજ્ઞમાં એમણે
 શરીરનો બલિ આપી દીધો નહીં. એટલે જ એમની
 વિવાદશક્તિ અપૂર્વ હતી; અને તેમની સ્મરણશક્તિ
 અતિ તીવ્ર હતી. પૂરતી કાંળજીથી ખિલાવેલા આ
 અમાત્યપી સામર્થ્યને પ્રતાપે જ મહર્ષિજીના કંઠમાં,
 વર્ષોના યુદ્ધને અંતે વિજયની વરમાળ પડી.

અને મહર્ષિજીના વિજયમાં સહાય પૂરનારા એમના
 જીવનના બીજા વિશિષ્ટ ગુણો એ બાણે કોઈ પાસાદાર
 મહિરતની જુદી જુદી પ્રકાશવંતી બાબુઓના જેવા જ
 પ્રકાશી રહે છે. મહર્ષિજી જીવનની છેલ્લી ધડી સુધી
 મગજમાંથી એ ખ્યાલને ખસવા ન દીધો કે એણે વૈભવ
 અને વિલાસ સામે, દંભ અને દુરાચાર સામે, અધર્મ
 અને અનીતિ સામે, મહન્તગીરીઓ અને ગુરુપદ સામે
 જળવેા માંડ્યો છે; અને એટલે જ એણે એક લંગોટી
 ઉપર જ આખી કીન્દગી વીતાવી, શ્રીમઠના મહન્તની
 મહન્તગીરીની અને ઉદયપુર-નરેશની રાજગુરુ બન-
 વાની વિનવણીઓને લાલ મારી અને તેના પોતાના
 આર્થસમાજના પ્રમુખ યવાની આર્થસમાજ-
 યોની આગ્રહી માગણીઓને આખર સુધી અવગણી-

મહર્ષિ મરણ સુધી આર્યસમાજના સામાન્ય સલામત રહ્યા. મહર્ષિજીની એ નિસ્પૃહ મનોદશાએ એમની ઉદાર પ્રવૃત્તિઓને કેવી બલિષ્ઠ બનાવી દીધી છે?

મહર્ષિએ કદિ કીર્તિને માટે કે સત્તાને માટે એ પરવાહ નથી કરી. સત્યને જેવું જોયું તેવું જ બોધનારા અને આચરનારા એ જીવનાન્ત સુધી અવધૂત જ રહ્યા. એના સત્યપ્રેમને કોઈ સામ્રાજ્યસત્તા ડગાવી શકી નહીં, કોઈ સંયોગો નમાવી શક્યા નહીં એટલે જ બરેલીમાં ખડખડાટ હાસ્ય કરીને એ સત્યવીર બોલેલા કે, 'ત્રિલોકનું રાજ્ય મારે ચરણે ધરે તો એ હું સત્યનો સાથ નહીં છોડું. ત્રિલોક કરતાં સત્ય મને વધારે પ્રિય છે.'

(૨)

મહર્ષિજીને સત્ય પ્રત્યે જેટલો પ્રેમભાવ હતો એટલો જ પ્રબળ તેમનો અસત્ય અને દંભ પ્રત્યેનો તિરસ્કાર હતો. આર્યધર્મને નામે આર્યાવર્તમાં વ્યાપેલા અસત્ય અને દંભ એમનાથી ન જોઈ શકાયા એટલે જ તેમણે સત્ય પ્રકાશને મટે, વેદધર્મના ગુનઃસ્થાપનને માટે લેખ લીધા. અને પછી તો, મહર્ષિજીનો જંવલત આશાવાહ, એમનો અધાક ઉત્સાહ, એમનું અજેય ધન્ય-બળ, એમની અડગ હિમ્મત, એમનું વિરલ ચારિત્ર્ય-એ સામર્થ્ય-લડાઈના પ્રતાપે મહર્ષિએ ઈંના જયનાદથી ભારતવર્ષ ગળાવી મૂક્યો. આજે એ એ ઈંના જયનાદથી ભારતવર્ષનાં ગામગામમાં અને નગરો ગાજી રહ્યાં છે. એ મહર્ષિની હાલથી આખી હિન્દુકોમ બાગી ઉઠી છે.

મહર્ષિજીનો એ ઈંનાદ અનેકં વસ્તુઓનો સૂચક છે.

મહર્ષિજીનો, સૈન્નાદ જોટલે વેદધર્મની પુનઃસ્થાપના અને એ વેદધર્મને નામે અનેક સામાજિક સુધારણાઓનો સફળોધ. મહર્ષિજીની જોકે માન્યતા હતી કે જે વસ્તુ જુદીને ગ્રાહ્ય ન હોય એ વસ્તુ કદિયે શાસ્ત્રીય ન હોય; અને એમના કાળમાં, આજની જેમ, એવી અનેક વસ્તુઓ અનેક રૂઢિઓ અને રિવાજો ધર્મને નામે ચલણી બની ગયેલા, કે જેને જુદી કદિયે સ્વીકારી શકે નહીં. જોટલે મહર્ષિજીને વેદધર્મના પુનઃ પ્રચારને માટે પ્રથમ સામાજિક સુધારણાનું કાર્ય હાથ ધરવું પડ્યું. એમને મન વેદ-પ્રચાર અને સમાજસુધારણા બન્ને સરખા મહત્વની વસ્તુઓ બની રહી. જે બન્ને મહર્ષિજીના મહાકાર્યનાં અનિવાર્ય જૂગ બની ગયાં. મહર્ષિજી હિન્દુ જાતનાં દેશ, જાતિઓ અને વાકાઓના કોઈ પાર વિનાના ભેદ ભેદો અને વેદશાસ્ત્રમાં વર્ણવેલા અતુલ્યોનો જોધ દીધો.

બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એમ આદમીના ક્રમોનું સાર-જ-માનું સાર નહીં ચાર વર્ણમાં હિન્દુસમાજની પુનઃ રચનાનો જોધ દીધા પછી, મહર્ષિજીએ, હિન્દુકોમનું શરીરબળ હણી રહેલાં બાળલગ્નના રિવાજ ઉપર પ્રહાર કર્યો. તેમણે આદેશ દીધો કે 'વેદશાસ્ત્ર મુજબ લગ્ન વખતે કુંડ્યાની કમમાં કમ ૧૬ વર્ષની વય અને પુરૂષની જોછામાં જોછી ૨૫ વર્ષની ઉંમર હોવી જોઈએ; એથી જોછી ઉંમરે લગ્ન થાય એ શાસ્ત્ર વિરુદ્ધ છે. જાતિને હાથ અટકાવવા સબળ સંતતિ જોઈએ; અને સબળ સંતતિ જન્માવવા પુખ્ત ઉંમરનાં સ્ત્રીપુરૂષોએ ગૃહસ્થાશ્રમ માંડવો જોઈએ. કાચી વયનાં પતિપત્નીના સંલોગમાંથી નીપજેલાં બાળકોને-એ બાળલગ્નના દૈત્યોને જ આર્યા-

વતંની આજની અવદશા આભારી છે.' મહર્ષિના એ આદેશ મુજબ એમના અનુયાયી લાખો આર્યસમાજીઓ-
માંથી આજે બાળલગ્નો કુરિવાજ બંધ થયો છે.

મહર્ષિજીએ હિન્દુ સ્ત્રીની દુર્દશા જોઈ સ્ત્રીઓને આચાર વિચારની યોગ્ય સ્વતંત્રતા આપવાની હિમાયત કરી. તેમણે પરદેશગમન સામે મર્મને નામે ચાલના પ્રતિબંધનો ઇન્કાર કર્યો અને પુરાતન ઇતિહાસમાંથી દર્શાવેલી આપી સિદ્ધ કરી આપ્યું કે પ્રાચીન કાળમાં પરદે-
શગમનની પુરેપૂરી છુટ હતી. એ સ્ત્રી ઉપર મહર્ષિ-
જીએ ઇતિહાસની દ્રષ્ટિએ સુંદર વિચારો રચી ક્યાં છે.
એ માંહેનો એક ફકરો આ નીચે ઉતારી લઈએ.

આપવતંના આર્થો આતંત્રાષ્ટ્રીય સવાસો અર્થવા અને
વેપર ખેડવા જરૂર નિદેશને પ્રદાસે નીકળતા. આજે આપણે
માનીએ છીએ કે વિદેશગમનથી પરિવ્રતા અને મર્મને લોપ
થાય છે તે માનના અગાનજન્વ છે. પરદેશના પ્રવાસથી
માણસનાં બુદ્ધિ અને ચાતુર્ય બીધે છે. અને બીજા દેશની પ્રજાઓ
પાસેથી ધણું ધણું નવું જાણવાનું મળે છે. બીજાઓ પાસેથી
સદૃશ્યો શીખવામાં પણ હોઈ શકે જ નહીં. જે દેશ પરદેશ-
ગમન સામે પ્રતિબંધ મૂકે અને એમ દેશના વ્યાપારવાણિજ્યની
પ્રગતિ અટકાવે છે, તે દેશનો અંધઃપાત થાય છે, તે દેશના
માણસોના લલાટમાં દીનતા અને દ્રવિદતા લખાયેલી રહે છે.
આપણી સ્વાધીનતા, સમૃદ્ધિ અને સુખી દશાના વિનાશ માટે
આવા આવા ગાંઠ વહેમો જ જવાબદાર છે.'

મહર્ષિજીએ હિન્દુ સમાજના જીવાન વર્ગોનો શારી-
રિક, માનસિક અને નૈતિક અંધઃપાત જોયો અને એના
નિવારણ અર્થે પ્રહાર્યનો આદેશ બોધ્યો. મહર્ષિજીના

એ બોધના પરિપાક સમાં આર્યસમાજનાં શિક્ષણ-વિદ્યા-લયોમાંથી અનેક બળશાળી બ્રહ્મચારીઓ પાકી રહ્યા છે.

મહર્ષિજીએ સૌથી છેલ્લી છતાં એ સૌથી વિશેષ મહત્વની વાત દલિતોદ્ધારની હાથ ધરી. તેમણે અંગ્રેજી ભાષાના જ્ઞાન વિના કે મેજિની, ગેરબાલ્ડીના સ્વાતંત્ર્યના સિદ્ધાંતો સાંભળ્યા વિના કે ક્રેંચ વિદ્યવત્ની કથા વાંચ્યા વિના, હિન્દુ સમાજને માટે સ્વાધીનતા, સર્વબંધુતા અને સમાનતાની ઘોષણા કરી. તેમણે હિન્દુ સમાજમાં ચાલી આવતી અત્યજ-અસ્પર્શ્યતાનો સખ્ત વિરોધ કર્યો; શુદ્રોને, સ્ત્રીઓને અને અત્યજોને સમાન ગણવાની હિમાયત કરી.

મહર્ષિજીની આર્ષદ્રષ્ટિએ શિક્ષણપ્રચારની અને આદર્શ શિક્ષણ-પ્રણાલી સ્થાપવાની જરૂરત પણ જોઈ લીધી. આજે દેશમાં રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના જે પ્રયોગો મંડાઈ રહ્યા છે તેની પાછળ ઉભેલા આદર્શો તો દયાનન્દજીએ દર્શકાઓ પહેલાં ઉચ્ચારેલા. ત્યારે શિક્ષણના અણખેડાયેલાં ક્ષેત્રમાં દયાનન્દજી એકલા તેમનું હું લઈ પ્રાયમિક ખેડકાર્ય કરતા. તેમના એ પરિશ્રમને પરિણામે તેમણે ગુરૂકુલ-શિક્ષણનો આદર્શ શોધ્યો. સર્વત્યાગી શિક્ષકો, બ્રહ્મચારી વિદ્યાર્થીઓ, ગામના કુતુહિત વાતાવરણથી દૂર અસ્પર્શમાં ઉભેલા શિક્ષણ-આશ્રમોની પુરાતન શિક્ષણપ્રથા તેમણે સજીવન કરી. એ ગુરૂકુલોમાં મહર્ષિજીના આદર્શ મુજબ, વિદ્યાર્થીઓના ઉદ્યોગ-શિક્ષણ ઉપર ખૂબ બાર મૂકાયો. એ માટે સર્વવ્યાપક શિક્ષણની સર્વોપરિ જરૂરત પણ જાહેર

કરી, અને બાળક-બાળકીઓ બન્નેનાં ફરજિયાતશિક્ષણ-
 સુનો પ્રાચીન આદર્શ નવે સ્વરૂપે રજૂ કર્યો.

એ રીતે, મહર્ષિજીએ ધર્મ, સમાજ, અને શિક્ષણ
 જાતિના અસ્તિત્વને માટે મહત્વના એ ત્રણે પ્રશ્નોના
 સમર્થ ઉકેલ રજૂ કર્યા અને આચરણીય સુધારાઓ
 યોગ્યા. મહર્ષિજી એ ત્રિવિધ સુધાર-કાર્ય તેમને
 સાથે રાષ્ટ્રવિધાયક તરિકેના પરમ પૂજનીય સ્થાને
 સ્થાપી રહ્યું છે. મહર્ષિની રાષ્ટ્રવીર તરિકેની
 સેનાઓની કદર હજી ભારતવર્ષ નથી કરી શક્યો.
 મહર્ષિના જીવનની મતસ્થાપક તરિકેની ભડકા-
 વનારી છબી આલેખનારાએ ઉભા કરેલા કાળા ઓળાઓ
 નીચે સ.ઓ દયાનન્દ-રાષ્ટ્રના વિધાયક દયાનન્દ-દેસ-
 ભજા દયાનન્દ દટાઈ ગયો છે એવું નિર્મળ નયનને સહેજે
 દેખાય છે. આવતી ટાલે દયાનન્દજીના સુધાર-કાર્યના
 ગીઠાં ફળ પાકી રહેશે અને આજના વેરાન ભારતવર્ષમાં
 નન્દનવન ખડું થશે, ત્યારે આવતી કાલની નવી પ્રજા
 એ પુરૂષવરને કૃતજ્ઞતાપૂર્વક જરૂર સંભારશે અને એ
 મહત્તર દયાનન્દને પ્રાતઃસ્મરણીય રાષ્ટ્રસજ્જા તરિકે પૂજશે.

(૩)

મહર્ષિ દયાનન્દે તેમના જીવન-કાળમાં કેવું જખ્ખર
 ઉદ્ધારકકાર્ય સંધ્યું છે અને તેમના મૃત્યુ પછી પણ
 એ કાર્ય કેવું પુણ્યકાર્ય છે તેનો ખ્યાલ સરખો એ
 આવતાં આપણાં હૃદય અહેસાનની લાગણીથી છલોછલ
 ભરાઈ જશે.

મહર્ષિજી સ્થાપેલા આર્યસમાજની સંસ્થાઓની

સંખ્યા આજે ૧૫૧૦ થઇ છે. એ સંસ્થાઓ હિન્દુસ્થાનની
 ઐદિશના પ્રાન્તપ્રાન્તમાં અને હિન્દુસ્થાન બહાર
 આફ્રિકા, અમેરિકા અને ઈંગ્લીમાં ફેલાયેલી છે. આર્ય-
 સમાજને ચોપડે નોંધાયેલી એ સમાજના મુલાસદોની
 સંખ્યા ૬૪૮૦૦૦ની છે. આર્યસમાજનું ખર્ચ ફળ તો
 એ ચોપડે ચઢેલા સલાસદો કરતાં દશગણુ વધારે કહેવાય.
 મહર્ષિજીના બોધ મુજબ જીવનમાં સુધારણા ઉતારનારા
 મહર્ષિજીના અનુયાયીઓ અર્ધો કરોડ હિન્દુઓ છે.

આર્યસમાજ તંત્રથી વાર્ષિક દોઢ કરોડ રૂપિયાને
 ખર્ચે ૫ કોલેજ, ૬૨ હાઈસ્કૂલ, ૧૫૦ મિડલ્સ્કૂલ, ૧૬૨
 પ્રાથમિક શાળાઓ, ૧૪૨ રાત્રિ શિક્ષણશાળા તેમજ ૨૮
 ગુરૂકુલ, ૩૦૦ સંસ્કૃત પાઠશાળા, ૩ કન્યા ગુરૂકુલ, ૧
 કન્યા મહાવિદ્યાલય, ૨ કન્યા વિદ્યાલય (હાઈસ્કૂલ) અને
 ૨૬૨ કન્યાશાળાઓ ચાલી રહી છે. એ લગભગ ૧૨૦૦
 સરસ્વતી-મંદિરો આર્યસમાજીઓના દાન ઉપર જ નહે
 છે. એ માંહેના કેટલાંયે શિક્ષણાલયોને આજે તેમની
 પોતાની માલિકીની લાખોની મિલકત છે. દુનિયાની
 સપાટી ઉપર એક પણ એવો સમાજ કે પંથ હસ્તી
 નથી ધરાવતો કે જેના તરફથી ૧૨૦૦ શિક્ષણાલયો,
 સરકારની કશી ચે સહાય લીધા વિના શિક્ષણપ્રચારનું
 પ્રચંડ કાર્ય કરતાં હોય.

આ ઉપરાંત, આર્યસમાજ તરફથી ૪૮ અનાથોલયો,
 ૪૦ વિધવાશ્રમો, અને ૧૪ ઔષધાલયો ચાલી રહ્યાં છે.

આર્યસમાજનાં સાથી વિશાળ પુસ્તકાલયો લાહોરની
 રુયાનન્દ એન્ડેવેલિક કોલેજમાં. કાંગડી ગુરૂકુલમાં અને

વંદ્રાવન ગ્રંથ-મહાવિદ્યાલયમાં ઉભાં છે. ભારતવર્ષના ગ્રંથ પુસ્તકાલયોની હોઠ કરી શકે એવાં તે સમૃદ્ધ છે.

વેદધર્મના પ્રચાર અર્થે, હિન્દુત્વને બચત રૂંચવાના ઉદ્દેશથી, આર્યસમાજ તરફથી, હિન્દી, ઉર્દુ, અંગ્રેજી, ગુજરાતી, તેલુગુ વગેરે ભાષાઓમાં દૈનિક, સાપ્તાહિક, પાશ્વિક અને માસિક મળીને આજે કુલ ૪૦ સામયિકો પ્રકટ થાય છે.

ગયા વર્ષથી એક આર્ય-સ્વરાજ્યસભા સ્થાપવામાં આવી છે તેના તરફથી પંજાબમાં પંનિતોદ્ધારનું કાર્ય વેગથી વધી રહ્યું છે. સંયુક્ત પ્રાન્તમાં આર્યસમાજીઓના ઉપયોગને અર્થે એક ઢાંચોપરેટીવ બેન્ક ચાર વર્ષથી લખનૌમાં સરસ રીતે ચાલી રહી છે.

આટલી વિધવિધ સંસ્થાઓ આપવા ઉપરાંત દયાનંદજીએ-એમના આર્યસમાજે અનેક સમર્થ દેશભક્તો આપ્યા છે. લાલા લજપતરાય, લાલા હંસરાજ, લાલા હરદયાળ, સ્વામી શ્રદ્ધાનંદ, ગુરુદત્ત, લેખરામ, રાજા મહેન્દ્રપ્રતાપ, રામબુલદત્ત ચોધરી, શ્રી. રામદેવ, ભાઈ પરમાનંદ, સ્વામી સત્યદેવ વગેરે અનેક રાજપ્રીય નેતાઓએ આર્યસમાજની ભારતવર્ષને ચત્તો બક્ષીસ છે.

આર્જુ કાર્ય સાધનારો, આટલી પ્રેરક સંદેશ આપનારો, આવડો જખ્ખર અનુયાયી સંઘ મેળવનારો, રાષ્ટ્રહારની આવી પ્રચંડ શક્તિ સર્જનારો દોષ પુરૂષ ભારતની તવારીખમાં બીજો નથી દેખાતો. દયાનંદ અજોડ છે. એ પુરૂષવરના ચરણમાં કાંટિ કાંટિ પ્રણિપાત હો!

તપસ્વીનીં તેજ-ધારાઓ

મ હુપિંછનું જીવનચરિત્ર વીરતની ગિંધ વિધિ ધટનાઓથી
 ભરપૂર છે. મણિ-રત્ન જેવું એ માનવ-જીવન પોતાના પ્રત્યેક
 પાસામાંથી કેવું ઝલકી શકે છે ! જન્મતના રોગ, તિરસ્કાર અને
 વિદ્વેષનું એર ધોળા ધોળાને પીનાં પીનાં, તેના બદલામાં એ મે ગી-
 વર પોતાના આત્મ-મથનમાંથી કેવું અમૃત વસોડી વસોડીને
 આપ્યું છે, તેની રાહી દેતા આ જીવન પ્રસંગો દેલા છે. આચ-
 રણની ગ્રીષ્મઠમાં જ મહાત્માની કમોડી છે. એ કમોડીની
 જ્વાળા વચ્ચે મગમગા મદધિં કેવા દીપી ઉઠે છે ! એના
 સિદ્ધાંતો સાથે મતભેદ સેવના-ઓને પણ એની મહાનુભ-
 તાની આ ધટનાઓ સત્યનું જ્ઞાન કઠાવે છે. મરબેદો નો જન્મ-
 તમ. ૫ થા રહેશે. મગનમાં ચાડશે કેવળ આવી જીવન-દેરમો.

જ્ઞાન-પિપાસા

સિદ્ધપૂરના મેળામાં લગવી કંથાઓનો જાણે કે મહા-સાગર ઉમટ્યો છે. લોળો બાળક પોતાના ગુરૂપદને યોગ્ય એવા કેઈ ચોળીરાજને હુંદી રહ્યો છે. રોજ રોજ વીસ વીસ ગાઉની મઝલ કાપતો એ અરણ્યો વીંધીને આવી પહોંચ્યો છે. અચાનક એના બાવડા ઉપર એક વજ્ર પડ્યો પડ્યો. ઉંચું જીવે ત્યાં પોતાના પિતા !

“કુલાંગારં ! તેં મારો વંશ લગ્નવ્યો !” એવાં કે કે વચન-પુષ્પોની વૃદ્ધિ એ કોપાયેલા પિતાની ડહાપટી થાલના લાગી બાળકનું માથું નીચે ઢળી રહ્યું. એની પાંપણો ધરતી ખોતરવા મંડી. આખરે ન સહેવાયું ત્યારે દોડીને પિતાના પગ ઝાલી લીધા. છળલયેા જવાબ દીધો કે “હવે હું નહિ કરું !” પિતાએ તો દીકરાને મથે કડક ચોકી જ લગાવી દીધી. શત્રિને ત્રીજે પહોરે, ઝોલાં ખાતાં પહેરગીરોને “લઘુશંકા કરવા જઈ છું” એવું સમજાવી એ નવયુગનો ગૌતમ ચાલી નીકળ્યો. લોટા સાથે ખાટીની રાત એક દેવાલયના દુરમટ પર ચડીને વીતાવી. શત્રિભર અબોલ તારાઓની સાથે જાણે ગુપ્ત વાર્તા ચલાવી. પ્રભાતે

સંસારની છેલ્લી ગાંઠ છોડી નાખીને એણે દુનિયાની
ખહાર દોટ દીધી.

“આ કુડી કાયાનું પીંજરું હવે ક્યાં સુધી વેઠવું? દેહ
પાડી નાખું તો? હિમાલયનાં હિમલયાં શિખરો પર
જઈને ગાત્રોને ગાળી નાખું તો?”

“ના ના! જીતવા! એક વાર તો આ દેહ દ્વારા
પરમાત્માનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી લઉં. અંદરના મળ મેલ
સાફ કરી નાખું. અને હિમાળે શા સાફ ગણું? લોકોનાં
દુઃખોની સળગતી લઠ્ઠીમાં જ કાં ન અંપલાવું? ચાલો
આત્મારામ, ચાલો આ પ્હાડી શિખરો ઉપરથી ધરતીનાં
સડખડતાં માનવીઓની વચ્ચે!”

ત્રેણાસાગરથી ઉતરીને યુવાન યોગી જ્ઞાનની શોધમાં
ચાલ્યો. આપઘાતના મનસૂખા છોડી દીધા. પણ પુસ્તકોનાં
લક્ષરો હવે લાગ્યાં હતાં. ગંગાના કિનારા ઉપર એ પોથી-
ઓનાં પાંદડાં ઉખેળતાં ઉખેળતાં યોગાભ્યાસના અટપટા
કાચડા ને નાડીચક્રનાં લાંબાં વર્ણનો વાંચ્યાં એની
બુદ્ધિની સરાણુ પર એ નાડીચક્રનો વિષય ચડી ગયો.
અંતરમાં સંદેહ જાગ્યો. અને જ્ઞાનની સળગતી ખ્યાસ એમ
તે શે? શાંત થાય? એક દિવસ ગંગાના નીરમાં એક મુઠકું
તરતું જાય છે. પોથીઓનાં ચોથાંને કિનારે મેલી શોધકે
પ્રવાહમાં અંપલાવ્યું. શબને ખહાર ખેંચી આણ્યું. ચપ્પુ
લઈને ચીરી જોયું. ચીરીને હૃદયનો ભાગ ખહાર ટાઢ્યો.

એની આકૃતિ, સ્વરૂપ અને લાંબાઈ પહોળાઈ પુસ્તકોનાં વર્ણનોની સાથે મેળવી જોયાં. પુસ્તકનાં વર્ણનોની સાથે બીજાં પ્રત્યેક અંગની સરખામણી કરી. પણ પુસ્તકોમાં લખેલા પેલા નાડીચક્રના બયાન સાથે દેહના ચક્રનો મેળ ન જ મળ્યો. પુસ્તકને તૂટ જ તોડી કાઢી એ શખની સાથે જ પાણીમાં પધરાવી દીધું. શુદ્ધિનો વિનય થઈ ગયો.

સોળ સોળ વર્ષના રઝળપાટને અંતે છત્રીસમા વર્ષની વયે શુરુજ્ઞાનને માટે લક્ષ્યતા એ દયાનંદને શુરુ લાધ્યા. શુરુ વિરજનનંદની સેવા એ તો અસિધાર જેવી હતી. અંધ શુરુજી દુર્વાસાનો જ અવતાર હતા ! ધમકાવે, ગાળો ભાંડે, મારે અને પીટે. એક દિવસ તો દયાનંદને માત્ર અમુક પાઠ ન આવડવાને કારણે વિરજનનંદજીએ પિત્તો શુમાવ્યો. કોધાંધ બનીને એમણે દયાનંદને એક લાકડી ઠકાડી. દયાનંદજીના હાથ ઉપર પુટ થઈ. લોહી વહેવા લાગ્યું. પરંતુ સત્યનો શોધક એટલેથી કેમ છોડાય ? બે હાથ જોડીને સુકોમળ અવાજે એ જોડ્યા, ‘મહારાજ, મારું શરીર કઠોર છે. એટલે મને મારતાં તો ઉલટો આપનો સુંવાળો હાથ સમસમી ગયો દશે. મને આપ ન મારો, કેમકે આપને ઇજા થાય છે.’

દંડીજી નામના શિષ્યે શુરુજીને એમની આ નિર્દયતા બદલ ઠપકો દીધો. લોળા, ઝોલિયા જેવા શુરુને ભાન થયું; પસ્તાયા; જોડ્યા કે ‘ભાઈ, હવે પછી નહિ મારું.’ આ વાતની દયાનંદને બાજુ થતાં જ એમણે જઈને

દંડીજીને ઠહું 'શા માટે ગુરુજીને તમે મારે વાસ્તે ઠપકો દીધો ? એ શું કાંઈ અને દેવથી મારે છે ? એ તો કુંભાર જેમ માટીને ટીપી ટીપી તેમાંથી સુંદર ઘાટ બનાવે છે તેમ મને પણ મનુષ્ય બનાવવા માટે જ શિક્ષા કરી રહ્યા છે.'

એ લાકડીના પ્રહારનો ડાઘ, દયાનંદજીના હાથ ઉપર ઇવનભર રહ્યો હતો. અને જ્યારે જ્યારે પોતાની દૃષ્ટિ ત્યાં પડતી ત્યારે ત્યારે પોતાના ગુરુજીના ઉપકારોની સ્મૃતિઓથી એમનું અંતર ગદ્ગદિત થઈ જતું હતું.

ગુરુજીના સ્વભાવની ધબધબતી ભૂમીમાં અઢી વર્ષ સુધી તવાઈ તવાઈને એ કંચન નિર્મળ બની ગયું. 'રહ્યાં-સહ્યાં પાપની ભસ્મ. થઈ ગઈ. અઢી વર્ષનો અભ્યાસ પુરો થતાં સ્વામીજીએ ગુરુને ચરણે પડીને વિદાય માગી કે 'મહારાજ, ગારાં રોમેરોમ આપને ધન્યવાદ થઈ રહ્યાં છે. આપે મને સાચું વિદ્યાદાન દીધું. હવે હું દેશાટન માટે આપની આજ્ઞા લેવા આવ્યો છું. હું આપને ગુરુ-દક્ષિણામાં શું આપું ? મારી પાસે રાત્રી પાઈ પણ નથી. આ ચપટી લવીંગ છે, તે આપના ચરણોમાં ધરું છું.'

દયાનંદના મસ્તક ઉપર શીતળ હાથ મેલીને ગુરુજી ગદ્ગદ કંઠે બોલ્યા 'બેટા, મેં તને બહુ જ સંતાપ્યો છે. હવે મને તારા સરખો તેજસ્વી અને સાગરપેટો શિષ્ય ક્યાં મળવાનો હતો ? બા બેટા, તારી મંગળ દામનાઓ પુરી થતો. મારે તારી ગુરુદક્ષિણા ન બેઈએ. ગુરુદક્ષિ-

શ્રામાં હું એટલું જ માગી લઉં છું કે વત્સ, તું આ દુઃખી ભારતવર્ષની સેવા કરજે.’

શુરની મહત્તાનું રટણ કરતો દયાનંદ સંસારની રણવાટમાં ચાલી નીકળ્યો.

૪

હજારો વર્ષ થયાં અપોલ બની ગયેલા ગંગાજના કિનારાઓ ઉપર ફરીવાર શુદ્ધ વેદ-મંત્રો શું જોઈ શક્યા છે. ઋષિ મુનિઓનો વારસદાર વીર દયાનંદ રાજપૂતોનાં ગામડે ગામડાં ચીરતો ધૂમે છે. ચાલીસ ચાલીસ, પચાસ પચાસ રાજપૂતો પંક્તિમાં ગોઠવાઈને ગંગા-તીરે ખડા થાય છે. એ તમામને યજોષવિત પહેરાવતા દયાનંદજી, ગાયત્રીના સિંહનાદ ગળવે છે. અને કેટલોય કાળ વીત્યા પછી પહેલી જ વાર, સસ્કૃતિ માતાનાં રતન પરથી દૂર ફેંકાયેલ, ધાવણાં, નિઃસહાય સંતાનો સરખી સ્ત્રીજાતિને આજ ગાયત્રી-જપ કરવાનો અધિકાર પણ મહર્ષિ દયાનંદે જ અર્પણ કર્યો.

ક્ષમાવીર

સોરો ગામમાં એકવાર સ્વામીજી ઉપદેશ આપી રહ્યા છે. તે વખતે એક કઢાવર, પહેલવાન, વિકરાળ નાટ આવી પહોંચ્યો. મોં ઉપર રોષ સળગે છે; લવાં ચડી ગયાં છે; ખભા પર ડાંગ રહી ગઈ છે. લાલધૂમ નેત્રો ફાડતો ને હોઠ ખીસતો એ રજપુત સલાને ચીરીને સડ-સડાટ સ્વામીજીની સન્મુખ આવી ઉભો રહ્યો. એના મોંમાંથી અંગાર ઝરવા લાગ્યા કે ‘રે ધૂત, તું સાધુ થઈને મૂર્તિપૂજનું ખંડન કરે છે? ગંગામૈયાને નિન્દે છે? દેવોની વિરૂદ્ધ બકવાદ કરે છે? હવે બોલ જલ્દી, તારા કયા અંગ ઉપર આ ડાંગ લગાવીને તને પૂરો કરી નાંખુ?’

આખી સભા થરથરી ઉઠી. પણ સ્વામીજીએ તો રતિમાત્ર ચલાયમાન થયા વિના, એની એજ ગંભીર મુદ્રા રાખીને હસતાં હસતાં ઉત્તર આપ્યો કે ‘ભાઈ! જો મારો ધર્મપ્રચાર તને અપરાધ લાગતો હોય તો એ અપરાધ કરનાર તો મારું મસ્તક જ છે. એ માથું જ

‘મને આવી વાતો મુઝાડે છે. માટે તારે સબ ઠરવી હોય તો એ માથા ઉપર જ તારી ડાંગ ઝીંકી દે બેટા !’

એ ક્ષમા-વીરનાં નેત્રોની જ્યોત પેલા જાટનાં નેત્રોમાં પડી. ધગધગતો અંગાર જાણે કે જળધારા વડે ઘુઝાઈ ગયો. સ્વામીજીના ચરણોમાં એ ઢળી પડ્યો. રડવા લાગ્યો. સ્વામીજી બોલ્યા, ‘વત્સ ! તેં કંઈ ય નથી કંઈ.’ મને કહાય માર્યો હોત તો પણ શી ચિંતા હતી ? જા, પ્રભુ તને સન્મતિ દેજે !’

સેંકડો રાજપૂતોને યજ્ઞોપવિત દેતા દેતા સ્વામીજી ગામોગામ ધૂમી રહ્યા હતા. એક વખત કર્ણુવાસમાં એમનો પડાવ હતો. ગંગાસ્નાનના મેળા પર હજારો માનવી એકઠાં થએલાં હતાં. બરોડીના ઠાકોર રાવ કર્ણુ-સિંહ પણ આવેલા. આ રાવને વૈષ્ણવ પંથનો એવો તો નાદ લાગેલો કે પોતાના નોકર ચાકરોને—અરે ગાય લેંસ અને ઘોડાઓને કપાળે અને કંઠે પણ તે બલાતકાર કરીને તિલક કંઠી લગાવી રહ્યા હતા. એક રાત્રિયે એના મુકામ પર રાસલીલા રમાતી હતી. સ્વામીજીને પણ પંડિતો બોલાવવા આવ્યા. સ્વામીજીએ કહ્યું ‘એવા હલકા કામમાં હું ભાગ ન લઉં શકું. આપણા પૂજનીય પુરુષોનો તમે વેશ સજવી રહ્યા છો એ ધિક્કારને પાત્ર કૃત્ય કહેવાય.’ રાવ કર્ણુસિંહને આ અપમાનનો ઘા વસમો લગ્યો. બીજે નિવસે સાંજરે પોતાના મંડળને લઈ રાવ આવી પહોંચ્યો. સ્વામીજી ઉપદેશ કરી રહ્યા છે. શ્રોતાઓ તલ્લીન છે. રાવને આવેલા જોઈ સ્વામીજીએ સત્કર કર્યો કે ‘આવો.’

‘કૃપાં બેસીએ !’ કડક સ્વરે રાવ ગરજ ઉઠ્યા.

‘જ્યાં આપની ખુશી હેય ત્યાં’ હસીને સ્વામીજી બોલ્યા.

‘તમારી પડખે જ બેસીશું.’

‘ખુશીથી; આવો, બેસો.’ કહી સ્વામીજીએ પોતાના આસન પરથી પોથી હટાવી લીધી.

પણ રાવને તો ટટો મચવવો હતો. એના મદોનમ્મણ કંઠમાંથી વચને નીકળ્યાં કે ‘સંન્યાસી થઈને રાસ-લીલમાં હજરી ન આપી તેની લજ્જા નથી આવતી ?’

‘રાવ મહારાજ, આપના પૂજ્ય પૂર્વજેના વેશ લઈને હલકાં મનુષ્યો નાચે અને આપ ક્ષત્રિયો બનીને બેઠા બેઠા, એ નાટક ઉપર ખુશી થાઓ, એની લજ્જા તો આપને જ આવવી ઘટે ! કેાઈ સાધારણ લોકો પણ પોતાનાં કુંકુંબા-જનોના વેશ ભેઈને ખુશા ન થાય.’

‘અને તમે ગંગામૈયાની પણ નિન્દા કરો છો, કેમ ?’

‘ના ભાઈ, હું ગંગાની નિન્દા નથી કરતો. પણ ગંગા જેવી અને જેટલી છે તેવી અને તેટલી જ હું એને વર્ણવી ગતાવું છું.’

‘એટલે ! ગંગા કેટલી છે ?’

કમંડળ ઉઠાવીને સ્વામીજી બોલ્યા, ‘જુઓ, મારે માટે તો આ કમંડળ બનાય તેટલી જ.’

કર્ણસિંહના હોઠ કમ્પી રહ્યા હતા. સ્વામીજી ફરી-
વાર બોલ્યા, ‘રાવ સાહેબ, આપના કપાળમાં આ
તિલકે શાનું ?’

‘એ ‘શ્રી’ છે. એને ધારણ ન કરનાર ચંડાળ છે.’

‘આપ કયારથી વૈશ્નવ થયા ?’

‘કેટલાંક વર્ષો થયાં.’

‘અને આપના પૂર્વજે પણ વૈશ્નવ હતા ?’

‘ના.’

ત્યારે આપના કથન પ્રમાણે તો આપના પૂર્વજે તેમજ
ઘોડાં વર્ષ પૂર્વે આપ પોતે પણ ચંડાળ જ હતા એમ કહ્યું !’

‘ગાંવનો હાથ તલવારની મૂઠ ઉપર ગયો અને એણે
ત્રાડ દીધી, ‘મ્હોં સંભળીને બોલ !’

ખીજ દસળાર હથિયારબંધ લોકો હતા એના પંજા
પણ પોતપોતાની તલવાર પર ગયા. શ્રોતાઓ ડરી ગયા.
પણ સ્વામીજીએ પોતની સદાની ગંભીર વાણીમાં શરૂ
રાખ્યું કે “શીઢને ડરો છો ? કશી ચિંતા નથી. મેં સત્ય
જ કહ્યું છે.”

રાક્ષસમાંથી લભકૃતા દ્રુષ્ટીધરની માફક રાવ કર્ણસિંહ
પુંકાર કરતા ગાળેનો વરસાદ વરસાવવા લાગ્યા. એનો
જમણો હાથ વારંવાર ખડગની મૂઠ પર જવા માંડ્યો.
પરંતુ સ્વામીજીએ તો મ્હોં મલકાવીને જ શાંત વાણી
ઉચ્ચારી કે ‘રાવ સાહેબ, વારંવાર ખઠમ શા માટે

ખખડાવો છો ? ને શાસ્ત્રાર્થ કરવો. હોય તો આપના શુદ્ધને તેડી લાવો. પણ શાસ્ત્રાર્થ જ કરવો હોય તો પછી અમ સંન્યાસીને શીદ્દ હાવો છો ? જ્યને જપુયર નેધપુરની સાથે ખાખડાને !’

કોપ-જવાબમાં સળગતો રાવ તલવાર ખેંચીને સ્વામીજીની સામે ધસ્યો. એટવાર તો સ્વામીજીએ ધકકો દઈને દુશ્મનને પાછો નાખ્યો, ત્યાં તો ચોગણો કોપ કરીને રાવ ફરીવાર ધસ્યો. જરા એ વાર નહોતી. પણ સ્વામીજીએ ઉભા થઈને ઝપાટામાં પોતાનો પંન્ને પહોળો કરી રાવના હાથમાંથી તલવાર ગાલી ઝુટવી લીધી, અને તલવારની પીછીને જમીન ઉપર ટેકવી, મૂઠ પર એક એવો દાબ દીધો કે ‘કડાક !’ કરતા એ તલવારના બે ટુકડા થઈ ગયા. રાવનું કાંડું પકડીને સ્વામીજીએ કહ્યું, ‘કેમ, હવે હું તમારા પર પ્રહાર કરીને ખડ્ડો લઉં, એવી તમારી ઇચ્છા છે ?’

રાવનું મોં ઝંખવાણું પડ્યું.

‘તમારા અત્યાચારથી ચીડાઈને હું તમારું છુડું ચિન્તયું નહિ. હું સંન્યાસી છું. જાઓ, પ્રભુ તમને સન્મતિ આપે !’

તલવારના બંને ટુકડા સ્વામીજીએ દૂર ફેંચાવી દીધા. રાવ વિદાય થઈ મયા. આ ઘોર ઘટના બની તે વેળા પચાસ માણસો સ્વામીજી પાસે બેઠા હતા. તેઓએ આશ્ચર્ય કર્યો કે રાવને અદાલતમાં ઘસડવા નોઈએ. સ્વામીજી કહે કે ‘એ કદિ ન બને. એ બિચારો તો

પોતાની ધત્રીવટ ચૂક્યો, પણ હું મારા ગ્રાહણત્વમાંથી
 'શા માટે લઇહું ?' .

લક્ષ્મણને આવીને સ્વામીજીને વિનવ્યા કે
 લોકો આપની ઝીંદગી લેવા વારંવાર હુમલા કરે છે.
 તો આપ આંહી ઉઘાડી, સ્થાનમાં ન રહેતાં અમારા
 અંદરના ખંડમાં રહો.

સ્વામીજી કહેતા, 'લાઈ, અહીં તો તમે રક્ષણ
 કર્યો; પણ ખીજે જઈશ ત્યાં કોણ બચાવવાનું હતું ?
 મને તો પ્રભુ જેવડો મોટો ચોડીદાર મળ્યો છે. મને
 કશો ભય નથી.'

એક દિવસ સલાની વચ્ચેવચ્ચ એક કાલિને
 ઉપાસક ગ્રાહણ નશામાં ચક્રચુર થઈને આવ્યો. અને
 ગાળો દેતાં દેતાં સ્વામીજીની સામે પગરખું ફેંક્યું.
 પગરખું તો સ્વામીજીને ન વાગતાં વચ્ચે જ પડી ગયું.
 પણ ત્યાં બેઠેલા સાધુઓની આંખોમાં ખૂન ભરાઈ આવ્યું.
 તેઓ આ ગ્રાહણને પકડીને મારવા મંડયા. સ્વામીજીએ
 તેઓને અટકાવીને કહ્યું કે 'શા માટે ? મને કંઈ ન
 હુઃખ નથી. અને કદાપિ ભેડો મને વાગ્યો હોત તે
 પણ એ ક્યાં રામબાણ હતું ?'

'મહારાજ, એકલા એકલા આપ હસી કાં રહ્યા છો !
 સકતોએ પૂછ્યું.'

‘જુઓ, એક માણસ અહીં ચાલ્યો આવે છે. દમણ તમને એનો તમાથો બતાવું.’ સ્વામીજીએ જવાબ દીધો.

ત્યાં તો એક ગ્રાહણ મિટાન્ન લઈને આવી પહોંચ્યો. ‘સ્વામીજી નમો નારાયણ’ કહીને એણે મિટાન્નની લેટ ધરી.

સ્વામીજીએ કહ્યું, ‘લ્યો, થોડું તમે પણ ખાઓ; હું પણ ખાઉં.’

પરંતુ પેલા માણસે મીઠાઈ ન લીધી. સ્વામીજીએ ત્રાડ મારીને કહ્યું, ‘ખાઓ, કેમ નથી ખાતા?’

ગ્રાહણ કાંપી ઉઠ્યો. એણે બે હાથ જોડ્યા. સ્વામીજીએ પાસે બેઠેલા એક કુતરાને બટકું ખવડાવ્યું. તરત કુતરો ઢળી પડ્યો.

પોતાના ભક્તોને સ્વામીજી બતાવ્યું કે ‘આટલા માટે હું હસતો હતો. આ વિષ-પ્રયોગ જોયો?’

ભક્તો પોલીસને બોલાવવા ઉઠ્યા. સ્વામીજી કહે કે ‘એ ન જ બને. જુઓ, આ બાપડો થરથરે છે. એને એટલી સજા જ બસ થશે.’

ગ્રાહણને છોડી દેવામાં આવ્યો.

અમૃતસરમાં એક દિવસ એક પાઠશાળાના શિક્ષકે પોતાના નાની વયના વિદ્યાર્થીઓને શીખવ્યું કે ‘ચાલો, આજે આપણે એક કથા સાંભળવા જવાનું છે. તમે

તમારાં હૃદયરોમાં ઇંદોના ટુકડા ભરી લો. ત્યાં હું ઇસારો કરું કે તરત જ તમે કથા કહેનારની ઉપર ઇંદોનો મારો ચલાવજો. કાલે તમને લાડુ આપવામાં આવશે.’

એ કથાકાર મહર્ષિ દયાનંદ વિના ખીજે કોણ હોય? બાળકો સહિત પંડિત કથામાં ગયા. સાંજ પડી અને અંધારું થયું કે તત્કાળ ગુરૂજીએ ઇશ્વરત કરી. સ્વામીજીના માથા પર ઇંદોનો વરસાદ વરસવા લાગ્યો. આખી સભા ખળભળી ઉઠી પણ સ્વામીજીએ સૌને શાંત પાડ્યા. પોલિસના અધિકારીઓએ એ બાળકોમાંના કેટલાએકને પકડીને સ્વામીજીની પાસે હાજર કર્યા. પોલિસના પંજામાં સપડાયેલાં એ બહુકો ચોધાર રડતાં હતાં. ધૂસકા ભરતાં ભરતાં તેઓએ કશુંલ કર્યું કે પંડિતે લાડુની લાલચ દઈને આ કૃત્ય અમારે હાથે કરાવ્યું હતું.

સ્વામીજીએ એ જ પળે લાડુ મંગાવ્યા, બાળકોને વહેંચી દીધા અને કહ્યું કે ‘બચ્ચાઓ ! તમારા પંડિતજી તો કદાચ તમને લાડુ ન આપે, એમ સમજીને હું, જ આપી દઉં છું. ખાઓ, અને આનંદ કરો !’

એક વખત વ્યાખ્યાન ચાલી રહ્યું છે, ઈસ્લામ ઉપર નિખાલસ દિલે શાંત ચર્ચા થાય છે. એવામાં એક તરુણ મુસલમાન ત્રાડ દેતો ઉભો થઈ ગયો. તલવારની મૂઠ પર હાથનો પંજો પસારીને એ બોલ્યો, ‘સ્વામી, મ્હોં સંભાળીને બોલજો. ખબરદાર અમારા ધર્મ વિષે કાંઈ બોલ્યા છે તો !’

અત્યંત દોમલ સ્વરે સ્વામીજી બોલ્યા ‘બેટા, તારા મોંમાં તો હજી દુધીયા દાંત છે. ‘લે હું’ તારી એવી ત્રાટોથી ડરતો હોત, તો આટલું જોખમ શિર પર શીદ ઉઠાવત ? ‘બેસી જા. લાઈ !’

લજ્જા પામીને યુવક બેસી ગયો.

અજમેરનો પાદરી શૂલગ્રેહ આહોળ-સ્વામીજીનાં નિખાલસ સત્યોની ઝાળને સહન ન કરી શક્યો. એણે રાત્રી પીળી મુખમુદ્રા કરીને ચેતવણી ઉચ્ચારી કે “કેદમાં પડ્યો, કેદમાં !”

સ્વામીજીે હસીને જવાબ દીધો “જાંધુ, સત્ય ખાતર કેદ તો લગારે લજ્જાની વાત નથી. એવી વાતોથી તો હું હવે નિર્ભય બની ગયો છું. મારા વિરોધીઓ કદાચ મને તુરંગની કોટડીમાં નખાવશે, તો એ વેદના સહેતાં સહેતાં ન તો હું મારા પ્રતિપક્ષીઓનું છુરું વાંછવાનો, કે ન તો મારા દિલમાં કશી દિલગીરી ધવાની. પાદરીજી ! લોકોનો ડરાવ્યો હું સત્યને નાહી છોડું. ઇસુ ભગવાનને ચે ક્યાં ન્હોતું લટકવું પડ્યું !”

એક દિવસ એક ગ્રાહણે આવીને સ્વામીજીને પાનકું બીડું અર્પણ કર્યું. ભાવિક મનુષ્યની સ્નેહ-લેટ સમજીને સ્વામીજીએ બીડું મોંમાં મૂક્યું. લગાર રસ લેતાં જ પોતે પામી ગયા કે પાનમાં ઝેર છે. એ પાપીને કશું ચે ન કહેતાં પોતે ગંગા-કિનારે જઈ, ઉલટી કરી, ઝેર ઉતારી

નાખ્યું. કાંઈ ચે ન બન્યું હોય તેમ આવીને પાછા આસન પર શાંત મુખમુદ્રા લઈ બેઠા. પણ પાપ ન છુટ્યું. અપરાધી છલાયો. તહસીલદારે એ પાપીને પકડી ગિરફ તાર કર્યો. તહસીલદારે માન્યું કે સ્વામીજી પ્રસન્ન થશે. પણ સ્વામીજીએ એની સાથે બોલવું ચે બંધ કર્યું. ચક્રિત બનેલા તહસીલદારે સ્વામીજીની નારાજીનું કારણ પૂછ્યું. જવાબ મળ્યો કે “ ભાઈ ! મારે ખાતર તમે એક પામર મનુષ્યને કેદમાં પૂર્યો તેથી હું ઉદાસ છું. હું આંહી મનુષ્યોને બાંધવા નથી આવ્યો, મુક્ત કરવા આવ્યો છું. બીજાઓ પોતાની સજ્જનતા ત્યજે, પણ હું મારી ખાતરનીને શા સારું શુભાવું ? ”

તહસીલદારે બ્રાહ્મણને છોડી દીધો.

કાશીના મહારાજની સરહારી નીચે બનારસી પંડિતોએ આવીને એક વાર દયાનંદજીને શાસ્ત્રાર્થને માટે ઘેરી લીધા. પોતાના વિજયની જુઠી તાળીઓના હુર્ષનાદ કરીને સંધ્યાકાળે પંડિતોની ટોળીએ શોર મચાવ્યો. ગડબડ મચી ગઈ. પચાસ હજાર શ્રોતાઓની મેદનીમાંથી સ્વામીજીને શિરે ઇંટો, પત્થરો, છાણ અને ખાસડાંની તડાપીટ બોલી. સાધુવર શબ્દ સરખો ચે બોલ્યા. પુલો વરસતાં હોય તેવી પ્રસન્ન મુખમુદ્રા રાખી. પંડિતો ચાલ્યા ગયા. ઈશ્વરસિંહજી નામના એક પંડિતે ત્યારે દયાનંદ ઉપર આવું વીતક વીત્યાની વાત સાંભળી, ત્યારે એણે મનસૂબો કર્યો કે “ ચાલો, બેઠયે, અત્યારે આ અપમાનની શી અસર દયાનંદ ઉપર થઈ છે ? એના બ્રહ્મચારીપણાનું

માપ કાઢીએ.” ઇશ્વરસિંહજી ઉદ્યાનમાં પહોંચ્યા. જુએ તો ચાંદનીમાં સ્વામીજી કુંજર શી' ગતિએ ટેલી રહ્યા છે. પંડિતનો સ્નેહભાવે સત્કાર કરીને સ્વામીજીએ જ્ઞાન-વાર્તાઓ માંડી. મધુર વિનોદ રેલાવ્યો. ન મુખ પર ઉદાસીનો છાંટો, ન વ્યાકુળતા, ન ખેદ, કે ન લગારે છુપો દોષ રાગ ! જાણે કશુંય બન્યું નથી. ઇશ્વરસિંહજીએ એવી વિજયવંત સાધુતાનાં દર્શન કર્યાં. યોગીવરના નિર્મળ ચિદાકાશમાં નિરાશાની નાની સ્પર્શી એ વાદળી ન લાગી. પંડિતજીથી બોલાઈ ગયું, “ મહારાજ, આજ મુખી આપને પંડિત જ માનતો હતો. આંજે એ પંડિતાઈને પેલે પાર જઈને મેં જાણે કે સાચા વીતરાગનાં દર્શન કર્યાં ! ”

મથુરાપૂરી આખી ખળભળી ઉઠી છે. જાણે કોઈ શયતાન આવીને ધર્મને નરકમાં ઘસડી જતો હોયની, એવી વ્યાકુળતા મથુરાના પંડાઓમાં મચી રહી છે. સ્વામીજીએ આહ્વાન દીધું કે મુખેથી શાસ્ત્રાર્થ કરવા આવો. પાંચસો પંડા આવ્યા, પણ શાસ્ત્રાર્થ કરવા નહિ, ગાળા-ગાળી અને મારામારી મચાવવા ! અગાસી ઉપર ઉભા ઉભા સ્વામીજી મોંઝાં મલકાવી રહ્યા છે અને નીચે જમાવટ કરીને ઉભેલા લાઠીદાર ચોખાઓ ગાળોનો મારો ચલાવે છે. મક્કાન ઉપર ચોકી કરતા ક્ષત્રિય સેવકોએ કહ્યું કે “ મહારાજ, રજા આવો. આ પંડાઓને પાંસરા કરીએ.”

સ્વામીજી કહે છે કે “ ના ભાઈ, આ ધર્માધતા ઉપર દયા ઘટે, કોપ ન ઘટે. બાકી તો મારા આંહી આવવાનો આટલો એ લાભ શું ઓછો છે, કે આ આગસના

“પીર, ઉઘતા, પશુવત પંડાઓમાં આટલી પણ જાગૃતિ તો આવી ! આટલી સંખ્યામાં એ બાપડા એકઠા મળ્યા, એ ક્ષાયદો કાંઈ કમ નથી !”

સ્વામીજી વ્યાખ્યાન દઈ રહ્યા છે. એવે ભર સભામાં એક કસાઈએ અને એક કલાલે આવી, બૂમો પાડીને ઉઘરાણી કરવા માંડી કે “સ્વામીજી ! હવે તો બહુ દિવસ વાયદા દીધા આટલો બધો આંકડો ચડ્યો છે. હવે તો પૈસા ચૂકાવો !”

આવું સાંભળીને સેવકોની આંખોમાં ખૂન ભરાયું. સ્વામીજી બોલ્યા કે “બામોશ પકડો ! શબ્દ પણ ન કહેશો હો !”

સભા જેમની તેમ ચાલુ રહી. વ્યાખ્યાન શાંતિથી ખતમ થયું. એટલે એ બન્ને જણાને પોતાની પાસે બોલાવીને પૂર્ણ વાતસલ્યથી બન્નેને ગળે પોતાના હાથ વીંટી પૂછ્યું ‘ભાઈ, સાચું કહેલો હો, આ તમને કેણે શીખાવેલું ?’

હાથ જોડીને બન્ને બોલ્યા “બાપુ ! માંગીલાલ મુનીએ. અમને બદલો દેવાનું પણ એમણે વચન દીધું છે.”

હસીને સ્વામીજીએ બન્નેને છોડી દીધા.

મુંબઈમાં દયાનંદના પગલાં થયાં. વલ્લભી સંપ્રદાયના ગોંસાઈ મહારાજોએ માન્યું કે આપણો કાળ

આવ્યો. સ્વામીજીને સલાહો મળી કે “મહર્ષિજી, વલ્લભ-
પંથીઓની છેડ નાં કરતા હો !”

। દયાનંદજી કહે છે કે “ભાઈ, અસતને તો ઇંદ્રના
આસન પર પણ દીકું નહિ મેકું. થવું હોય તે થાઓ !”

“બલદેવસિંહ ! બચ્યા ! તારી આંખોમાં આજ હું
માફ મોત ઉઠેલી રહ્યો છું.” સ્વામીજી એક દિવસ બોલ્યા.

બલદેવને માથે વિજળી પડી.

“બોલ બચ્યા ! આજ ગોંસાઈને ત્યાં ગયો હતો ?”

બલદેવે ચકિત બનીને ડોકું ધૂણાવ્યું.

“શી સરતે મને વિષ દેવાનું કયું ?”

“એક હજાર રૂપીએ.” બલદેવે અંતર ખોલી નાખ્યું.

“જો બચ્યા, પરમેશ્વર જેનો રખવાળ છે એને કોઈ
ન મારી શકે હો ! કાશીમાં મને હળાહળ ઝેર દીધેલું
હતું. રાવ કર્ણસિંહે પાનમાં વિષ ભેળવીને ખવાડ્યું હતું.
બાળ કેદે એ પ્રયોગો મારા પર અજમાવ્યા છે. પણ હું
જીવું છું. ને યાદ રાખજે, હું હમણાં નથી મરવાનો.”

બલદેવસિંહ સ્વામીના ચરણોમાં લોટી પડ્યો.

મુંબઈમાં વ્યાખ્યાન ચાલી રહ્યું છે. વલ્લભ સંપ્ર-
દાયના ટોળાએ ઇંટ, પથર અને ધૂળના પ્રહારો સ્વામીજી-

ના માથા પર શરૂ કરી દીધા. સહુએ સ્વામીજીને વ્યાખ્યાન બંધ કરવાની સલાહ દીધી. જવાબમાં સ્વામીજી બોલ્યા,

“મારાં ભાંડુઓએ ફેંકેલા ઇંટ પથર તો મારે મન કુલોની વૃદ્ધિ સમા છે. અને વ્યાખ્યાન તો ઉચિત સમયે જ સમાપ્ત કરીશ, અધુરું નહિ મેલાય. ભલે પથરો વરસતા.”

મારા સહેતાં સહેતાં સ્વામીજીએ જરાજરા મુકરર સમયે જ સમાપ્તિ કરી.

૧૮૭૫ માં સ્વ. મહાદેવ ગોવિન્દ રાનડેએ સ્વામીજીને પૂનામાં નિમંત્ર્યા. ત્યાં જઈને સ્વામીજીએ પંદર વ્યાખ્યાનો દીધાં. વિદ્યાર્થને દિવસે પ્રજાએ પાલખીમાં વેઠ પધરાવી, હાથીને હોદ્દે સ્વામીજીને બેસાડી, ધર્મ-સવારી કાઢી. નગરની બદમાશ ટોળીએ આની સાથેસાથ ‘ગર્દભાનંદ સવારી’ ચડાવી. ઠેકાણુલ કયો. અપશુબ્દોની ગડી વરસાવી. વરસાદમાં ભીંજેલી ધરતી પરથી કાઢવ ઉપાડી ઉપાડીને છાંટયો. સ્વામીજી અને સ્વ. જસ્ટીસ રાનડે, બન્ને જણા કાઢવમાં ખરડાયા. જસ્ટીસ રાનડેએ હુકમ આપ્યો હોત તો પલકમાં એ ટોળું તુરંગનાં દ્વાર દેખત. પણ સ્વામીજીએ હસીને કહ્યું “રાનડેજી, કશી ચિન્તા નહિ. કશું ચે કદ આ બાપડાઓને દેશે નહિ.”

મિર્જાપૂરમાં છાત્રગિર નામનો એક શુભંધ રહેતો હતો. બારી જલદ પ્રકૃતિનોએ આદમી હતો. એક વખત

જાળરહસ્ટ ટોણું લંછને એ સ્વામીજીના મુકામ પર ચડી આવ્યો. આવતાંની જોરે જ સ્વામીજીના પગ ઉપર પગ રાખીને એ તો બેસી ગયો અને કાવે તેમ બકવાદ કરવા લાગ્યો.

સ્વામીજીએ પૂછ્યું “આ કોણ છે ?”

“કાશી વિશ્વનાથ જેવા જ આંદોના એક બુદ્ધા મહાદેવના પૂતરી છે”

સ્વામીજી સમજી ગયા કે આ બાઈ લગાઈ મચાવવા જ આવ્યા છે. એટલે પોને તો વધુ નિર્ભય બનીને કાશી વિશ્વનાથનું ખંડન કરવા મંડ્યા. સ્વામીજીની પાસે પતાસાંનો ડગો પડ્યો હતો. ત્યાં હાથ ધાલીને આ શુંસાઈ એક એક પતાસું ઉઠાવીને અજીઠે હાથે પતાસાં છુટકાવવા લાગ્યો.

સ્વામીજી શાંત સ્વરે બોલ્યા “ભાઈ, પતાસાં ખાવા હોય તો મૂઠો ભરીને એક સામટાં લઈ લે. પણ મારાં બધાં પતાસાં અજીઠાં શીદને કરી રહ્યો છે ?”

શુંસાઈ માન્યો નહિ. એટલે સ્વામીજીએ ત્રાડ નાખીને સેવકોને આજ્ઞા કરી “બહારનો દરવાજો બંધ કરી દો. હું એકલો જ આ બધાને હમણાં સીધા કરી નાખું છું.”

વિકરાલ આકૃતિને દેખીને છોટુગિરનું હૃદય કમ્પી ઉઠ્યું. એણે પોતાનો કાળ ભાળ્યો. ખસીને એ બેસી ગયો. ટોણું દિગ્મૂઢ બની (ભું રહ્યું.

છોટુગિરનો ધમંડ તે વખતે તો તૂટી ગયો. પણ

એની દેવ-જ્વાળા જોલવાઈ નહિ. એક રાત્રિયે એણે બે પહેલવાનોને સ્વામીજી પર હુમલો કરવા મોકલ્યા. સ્વામીજી એક ભક્તને ધર્મનું રહસ્ય સંમંજાવી રહ્યા હતા. એવામાં એ ગુંડાઓએ આવીને ઠઠ્ઠાં મશ્કરી આદરી દીધી. એક બે વાર તો સ્વામીજીએ એને દોમળ વાણી વડે સમજાવ્યા. પણ ત્યારે જોયું કે ભલભનસાઈ દોમળ નાચે છે, ત્યારે પોતે સિંહગર્જના કરી. અને એ તો આત્મશિદ્ધ બ્રહ્મચારીની ત્રાડ ! છાતી વિનાના એ બંને માનવ-પશુઓ કાંપી ઉઠ્યા. પરએવે ભીંજાયા. પેશાબ છુટવાથી વચ્ચે પણ બગડ્યાં.

સ્વામીજીએ સૌમ્ય સ્વરે કહ્યું “જાઓ, સુખેથી ચાલ્યા જાઓ. અમે સંન્યાસી ! અમારો ધર્મ દોષને મારવાનો નથી, બચ્ચાઓ !”

કર્ણવાસમાં સ્વામીજી ફરીવાર આવી ચડ્યા છે. બરોલીના પેલા ઠાકોર રાવ કર્ણસિંહ પણ શરતપૂર્ણિમાનું રત્નાન કરવા આવ્યા છે. એની રથાસત સાથે તો નાચ-રંગને માટે વેશ્યાઓ પણ શામિલ રહેલી ! સ્વામીજીના મુકામથી દોઢસો જ કદમ પર રાવને ઉતારે છે.

આગતા પ્રસંગનું વેર રાવના અંતરમાં ખટકતું જ હતું. મતિ ગુમાવીને એણે પોતાના ત્રણ નોકરોને ચક્ર-ચક્રતી તલવારો આપી સ્વામીજીનો વધ કરવા મોકલ્યા.

અધરાતનો સમય છે. ચોમેર ચુપકીલી છવાયેલી છે. કેવળ ગંગાનો ઘેરો રવ ગુંજે છે. અને વાયુની કોઈ કોઈ

લહરીમાં ગાઠ પરથી પાંદડાં ખડખડે છે. સ્વામીજી
ધ્યાનમગ્ન છે. ઘોટે અંતરે લક્ષ્મીસિંહ ગાઠ નિદ્રામાં
પડ્યા પડ્યા નરકોરાં બોલાવે છે.

એ સમયે કર્ણસિંહના ત્રણ નોકરો હાથમાં નાગી
તલવાર લઈને ચુપચાપ ચાલ્યા આવ્યા. પણ અંગે
ચરચર ધૂળે છે. કલેબં ધમકારા મારે છે. તલવારો તો
તિફલુ છે, પણ એક નિદોષ વીતરાગ પર એ તલવારો
ચલાવવા જેટલી હિમ્મત તેઓના હાથમાં નથી.

ખડુ વાર સુધી તેઓ ઉભા રહ્યા. આખરે થાક્યા.
છાતી ન ચાલી. પાછા વળીને રાવની પાસે આવ્યા. રાવે
ધમકાવીને ફરીવાર નોકર્યા. તે વખતે સ્વામીજીની
સમાધિ ઉતરી ગઈ હતી અને રાવે પોતાના નોકરોને
દીધેલ ધમકી પણ સ્વામીજીએ કાનોકાન સાંભળી હતી.
ખીજ વાર પણ નોકરો પાછા વળ્યા. પણ રાવની જુદા તો
આજે ઋષિના દેહની સાથે મોતની હીચકારી રમત રમી
નાખવા ચાહતી હતી. એણે ફરીવાર ધમકાવીને નોકરોને
ધકેલ્યા.

એ આવ્યા. સ્વામીજીએ બીજું કંઈ જ ન કયું.
ઉઠીને ગગનલેદી હુંકાર ગજવ્યો. જમીન પર એક
લાત મારી. તલવારધારીઓની ભુમમાંથી તલવારો પડી
ગઈ. એ નાકા.

કૈથલસિંહજીની આંખ પણ ઉઘડી ગઈ. સ્વામીજીને
એણે વિનવ્યા “હત્યાગ્રઓ હજી ફરીવાર આવશે હો
મહારાજ ! માટે ચાલો, ક્યાંઈક છુપાઈને રાત વીતાવીએ.”

સ્વામીજીના મુખમાંથી ગીતાપાઠ ૫ ગુંજ ઉઠ્યો કે

नैन छिन्दन्ति शस्त्राणि

। नैन दहति पावक : ॥

કૈથલ ! લાઈ ! સંન્યાસી તે ગઢ ગુફાના આશરા
ક્યાં મુઘી શોધતો કર્યે ? મારો રક્ષણહાર તો પ્રભુ
જેવડો હજાર હાથવાળો બેઠો છે. તું ગલરા નહિ લાઈ,
હું જો ધારત તો એ ત્રણેના હાથમાંથી તલવારો છીન-
વીને તેઓનાં માથાં વાઢી લેત.”

❧

તે દિવસે જ રાજઘાટ ઉપર પંજાબી મેનાની એક
દુકડીનો પડાવ હતો. તે લોકોને રાવ કર્ણસિંહના આ
અત્યાચારની જાણ થઈ ગઈ. તેઓનું મુન તપી આબુ,
પચીસ પંજાબી વીર શસ્ત્રો બાંધીને સ્વામીજીની પાસે
આવી ગરજ્યા અને હાથ જોડીને કહેવા લાગ્યા કે “એક
વાર અમને આજ્ઞા આપે ને પછી જોઈ લો, કે અમે
એ સાધુઓના શત્રુને કેવો સ્વાદ ચખાડીએ છીએ. ભલે
અમારી નોકરી તૂટી જાય, પણ એને તો પૂરો કરીને જ,
પાછા ફરીશું.”

ત્રેમભૂરપૂર શબ્દો વડે સ્વામીજીએ એ સૈનિકોને
શાંત કર્યા અને સત્સંગમાં બેસી એક શીતળ ઉપદેશ
સંભળાવ્યો.

❧

અમૃતસરમાં છ સાત હજાર મનુષ્યોની મેદની જામી
છે. આજે પંડિતો અને મહર્ષિજીની વચ્ચે પ્રશ્નોત્તરીનો

મામલો મચવાનો છે. મહુર્ણિજી બેઠા છે. થોડીવારમાં પડિતોનું ટોળું જય-જયનાદ શુંજતું દાખલ થયું. તિલક-ધારી સાત આઠ પંડિતો બગલમાં પુસ્તક દબાવીને સન્મુખ બેસી ગયા. ત્યાં તો ચારે બાજુથી પંડિતોના ચેલાઓએ ઈંટ પત્થરનો મારો ચલાવ્યો. સલા-મંડપમાં ધૂળની મોટી ડમરી ચડી. પોલીસો દોડ્યા આવ્યા. એટલે પંડિતો પલાયન કરી ગયા. સેવકો કોપાયા. ટોળાને પીટવા લડ્યા.

સ્વામીજીએ સૌમ્ય નેત્રે આનંદભરે વાણી કાઢી કે “ગરમ ન થશે, બચ્યાઓ ! આ તો મદિરા-પાનનો નશો કહેવાય. અને માફ કરાવું તો વેદનું ગણાય. દારૂ-ડીયાને વેદ મારે નહિ, ઔષધ આપે. વળી હું તો આર્ય ધર્મની પુલવાડીનો પામર માણી છું. પુલવાડીમાં ખાતર પૂરતાં પૂરતા માણીનાં અંગ ઉપર પણ ધુળ કચરો છવાય, એમાં શી તાજબી છે ! મને એની ચિંતા નથી. હું તો અંધું છું એટલું જ કે આ પુલવાડી સદા લીલીછમ રહે અને ફાલ્યા કરે.”

ત્યાગ-વીર

પીંજરે પડેલો રાજહંસ ઉઘાડું દ્વાર દેખીને માન
 મરેાવરતા પંથ પર ધસના મારે તેમ મૂળશંકરે
 પોતાનાં માતાપિતાના પ્રેમ-પીંજરમાંથી છૂટીને જે
 દિવસ સત ધામના કેડા ઉપર વેગવંત હગલાં ભરવા માંડ્યાં
 હતાં, તે દિવસની આ કથા છે. દિવસ બપો બયાનક
 ગટવીઓ વીંધતો વીંધતો એ ધસ્યે જાય છે અને રાત્રિયે
 ફેાઈ હનુમાનનાં કે દેવીઓનાં ઉજાડ મંદિરોમાં લપાઈ
 રહે છે. ત્રીજે દિવસે માર્ગમાં એક સાધુવેશધારી
 ધુતારાઓનું ટોળું મળ્યું. આ એકલ વિદુરનું કારણ
 પૂછતાં ભગવાં વચ્ચે પ્રત્યે પૂજ્યભાવે જોનારા એ
 બાળકે પોતાનો સચ્ચો મનોભાવ કહી બતાવ્યો.

“જોઈ લેજો આ મહેરબાનને !” સાધુ વેશધારીઓ-
 એ ટોળો માર્યો; “ભાઈ સાહેબ જાય છે ત્યાગી
 બનવા, અને શરીર ઉપરથી તો હજી સોનાનાં વેઢ
 વીંટી તો છૂટતાં નથી !”

“આ લ્યો ત્યારે, પહેરજો ‘હવે તમે !’ એમ
 કહીને બાળકે પોતાની વીંટીઓ અને વસ્ત્રાભરણો એ

ટોળીની સામે ફગાવી દીધાં. છાતી. ઉપરથી પ્રચંડ શિલાઓનો બોલો ઉતરી : ગુરો હોય તેવો મુળનો નિઃશ્વાસ મેલીને મૂળશંકરે મહા પંથ પર ધસવા માંડ્યું.

સંન્યાસી જીવનનો શરૂઆતમાં ભટકતાં ભટકતાં આ તરૂણ ત્યાગીએ એક દિવસ ઓળી મકમાં મુકામ ડીધો. મઠની છાકમછેળ સમૃદ્ધિ ત્યાંના સાધુઓના વિદ્વાસોની ઉપર ટેળાતી ભાળી. રજવાડી ઠાઠમાઠમાં મ્હાલતો મઠંત આ તેજસ્વી બ્રહ્મચારીને દેખી મોહાયો.

“બેટા, તું મારો ચેલો બની જા. આ ગાદીનો તને વરસ બનાવું. લાખોની સંપત્તિ તારા અરણ્યોમાં લોટશે.”

આ હરખ ર-ને યાનંદે તત્કાળ કિસ્કારથી વધાવી. કાચા સૂ રને તાંતણે એ અંસવન બંધાયે નહિ.

વડોદરા રંજયના દિવાન બડાહરે એક દિવસ સ્વામી-જીને જમવા બોલાવ્યા. જમાડીને વિદાય દેતી વખતે એ દિવાને એક હુબર રૂપેયા સ્વામીજીના ચરણમાં લેટ. ધર્યા. સ્વામીજીએ ચેત્રીન પાછી ઠેલી જહું “ભાઈ, હું તો કુ-રીતિઓનું ખંડન કરી રહ્યો છું હું પોતેજ ઉઠીને જો. આ સ્વીકારીશ તો પેલા ગોંસાઈઓને પેતાની પધરામણી-ઓનો કેવો મજેનો બચાવ મળો જશે !”

સ્વામીજીના પ્રભાવમાં અંબચેલા તે કાળના એક વાઈસરોય સાહેબે સ્વામીજીની વિપત્તિઓની કથા જ્યારે.

સાંભળી ત્યારે સ્વામીજીના રક્ષણ માટે કાયમી સ્ત્રીપા-
હીઓ નીમવાની તેમજ રેલગાડીની મુસાફરી માટે નહેલા
વર્ગનો પાસ કઢાવી આપવાની એ નામદારે ઇચ્છા બતાવી.
સ્વામીજીએ આભાર માનીને ઉત્તર દીધો કે 'એ સદા-
યને હું નહિ સ્વીકારી શકું. એથી તો લોકો મને રાજ-
સત્તાનો નોકર અથવા તો ખ્રીસ્તીઓનો પાદરી માની બેસે !'

વાઈસરોય : તો શું આપ રાજ્યની નોકરીમાં કંઈ છુટ્ટ
સમજે છે ?

સ્વામીજી : હું તો સંન્યાસી છું. મેં તો પરમેશ્વર
રૂપ સાચી સરકારની નોકરી જ સ્વીકારી લીધી છે.

વાઈસરોય : ત્યારે શું અત્યારની સમ્પ્રદાયને આપ
મારો નથી માનતા ?

સ્વામીજી : એટલે કે આ સરકાર પરિવર્તનશીલ છે.
અને મારી ઇશ્વરી સમ્પ્રદાયનો નિયમ તો અટલ અને
એનો ઇન્સાફ અદલ છે. મનુષ્યોના ન્યાયનિયમો સમ-
યાનુસાર બદલે છે.

ઉદ્દેપુરમાં મહર્ષિજી એકાન્તમાં બેઠા છે. ત્યાં મહા-
રાણા પધાર્યા. એમણે આવીને કહ્યું 'સ્વામીજી, જો
મૂર્તિ-પૂર્જાનું ખંડન છોડી દો તો એકલિંગ મહાદેવના
મહંતની ગાદી આપને સોંપી દઉં. લાખોની નીપજના
આપ ધણી થશો. આખું રાજ્ય આપને શુરુ કરી માનશે.'

હજાએલા મહર્ષિએ ઉત્તર દીધો, 'રાણાજી, આવી
લાલચ બતાવીને મને મારા પ્રભુથી વિમુખ બનાવવા

ચાહો છો ? આપનું આ નાનકડું રાજ્ય અને કુખા જેવરો
એ શિવ-મઠ, કે જેમાંથી તો હું એક જ દોટ હાથે
બહાર નીકળી જઈ શકું છું, તે શું મને અનંત ઇશ્વરની
આરા ઉઘાપવા જેટલો નિર્જળ બનાવી શકશે ? ફરીવાર
મને આપું કહેવાનું સાહસ ન કરતા. લાખો મનુષ્યોનો
પ્રભુ પ્રત્યેનો વિશ્વાસ કેવળ મારા વિશ્વાસ પર જ ટકી
રહ્યા છે, જાણો છો રાણા ?

રાણાજી ત્યારથી સ્વામીજીના પરમ ભક્ત બની ગયા.

૪

લાહોરમાં આર્ય-સમાજનું અધિવેશન ભરાયું. સમા-
જીઓએ દરખાસ્ત કરી કે આર્ય-સભાના સંસ્થાપકને
કંઈક પદવી આપવી. બીજાઓએ અનુમોદન આપ્યું.

હુસીને સ્વામી જોલ્યા “ભાઈઓ, મેં કોઈ નવો
પંથ ચલાવવા માટે ગુરૂ-ગાદીનો મઠ નથી સ્થાપ્યો.
હું તો ઉલટું જોળા મતવાદીઓને મઠોથી અને મહંતોથી
સ્વતંત્ર બનાવવા મથું છું. મને કે અન્ય કોઈને પણ
પદવીઓ ન ઘટે. પદવીઓનાં પરિણામ ખુરાં સમજવાં.”

બીજી દરખાસ્ત પડી “સ્વામીજીને આ સમાજના
‘પરમ સહાયક’ સ્થાપવા.”

સ્વામીજી કહે “તો પછી પરમ પિતા પરમેશ્વરને
ક્યા પદે સ્થાપશે ? પરમ સહાયક તો એ એક જ છે.
મારું નામ હજીવું હોય દેવતા અદના સહાયકોના
પત્રકમાં જ લખાશે.”

સામર્થ્ય-વીર

• એક દિવસ ત્રયાનંદજી યમુના તીરે ધ્યાન ધરીને બેઠા છે. એવામાં કોઈક સ્ત્રીએ સ્નાન કરીને આવતાં પગાસન વાળીને બેઠેલા સ્વામીજીને લાજ્યા અને એમને પરમહંસ સમજી એમના ચરણો પર પોતાનું મસ્તક ઢાળી નમસ્કાર કર્યો. પગ ઉપર કોઈ મનુષ્યના માથાનો ભીનો સ્પર્શ થતાં સ્વામીએ નેત્રો ખોલ્યાં. ‘અમદીને ‘અરે માતા ! અરે મયા !’ એવા શબ્દો ઉચ્ચારતા ઉભા થઈ ગયા, અને ગોવર્ધન પર્વત તરફ જઈને એક મંદિરના ભીષણ પાંડિયેરમાં ત્રણ દિવસ અને ત્રણ રાત, એમણે અનનજન વિના, કેવળ ધ્યાન ચિન્તનમાં જ તન્મય રહીને એ સ્ત્રી-સ્પર્શના પાપનું પ્રાયશ્ચિત કર્યું.

એક દિવસ ઢેટલીએક સ્ત્રીઓ મોહક શણગારે સજીને સ્વામીજીની પાસે આવી. સ્વામીજીએ પૂછ્યું, ‘બહેનો, ક્યાંથી આવો છો ?’

‘મહારાજ, સાધુઓની પાસે થઈને આંહી આવીએ છીએ.’

‘ સાધુઓની પાસે શા માટે ? ’

‘ આપ કહો તો આપની પાસે આવીએ. ’

‘ મારી પાસે શા માટે ? ’

‘ ઉપદેશ લેવા માટે. ’

‘ બહુ આરં. તો તમારા પતિઓને જ મોકલજો. એ આંહીથી ઉપદેશ લઈ જઈને તમને સંભળાવશે. તમે પોતે હવે પછી આંહી ન આવંજો. ’

ત્યાર પછી સ્ત્રીઓ કદી પાછી ન ચાલ્યા.

પોપ માધનો કડકડતી થંડીમાં, જ્યારે આડપાન પર ઠાર પડતો હોય, ઝરાનાં નીર જમીને ઘરફ બની જતાં હોય, મુસવતો પવન કાતિલ શરની માફક શરીરને વીંધતો હોય, તેવે સમયે ગંગાની હીમ જેવી રેતીમાં ફેવળ એક કોપીનભર, પદ્માસન વાળીને સ્વામીજી આખી રાત ગેઠા રહેતા. એમને આંખી દશામાં દેખીને કોઈ ભક્તજન એમની કાયા ઉપર કામળી ઓઢાડી જતો. સ્વામીજી તરત એ કામળીને અળગી કરી નાખતા. એવી એક શત્રિયે, ણદાયૂના ગોરા કલેકટર સાહેબ તેમના મિત્રની સાથે ગંગા કિનારે ફરવા નીકળ્યા હતા. એમનાં શરીરો તો ગરમ વસ્ત્રોમાં દટાઈ ગયા હતાં, જ્યારે તેઓએ ગંગાના તટ પર આ લંગોટધારી તપસ્વીની પ્રચંડ, તેજસ્વી કાયાને સમાધિની દહેરમાં વિરાજમાન દીઠી. ણને અંત્રેજો ટગર ટગર જોઈ રહ્યા. સ્વામીજીની

સમાધિ છુટી ત્યારે કલેક્ટર સાહેબે પુછ્યું, ‘આપને ઠંડ નથી લાગતી ?’ સ્વામીજી જવાબ દેવા જતા હતા ત્યાં બીજા અંગ્રેજ વચમાં બોલી ઉઠ્યો. ‘એને ઠંડ શાની લાગે ? રોજ માલ માલ હડાવતો હોય ને ?’

હસીને સ્વામીજી બોલ્યા. ‘સાહેબ, અમે હિન્દુઓ તો દાંળ રોટલી ખાઈએ એમાં માલમાલ શો હોય ? પણ આપ તો ઇંડાં જેવા પૌષ્ટિક મૂલ આંદોગો છો. અને શરાબ પણ ઉડાવો છો. એટલે જો માલ માલ ખાવાથી જ ઠંડી સહન કરી શકાતી હોય તો ચોલો, ઇંડાં ઉતારીને થોડીવાર મારી બાબુમાં બેસી લાઓ.’

અંબાણે પછીને અંગ્રેજ આડી વાત નાખવા લાગ્યો. કે ‘તો પછી આપ જતાવો, આપને ઠંડી કેમ નથી લાગતી ?’

સ્વામીજી બોલ્યા, ‘આપ જ કહો, આપનું મોં ઉઘાડું રહે છે તેને કેમ ઠંડી નથી લાગતી ? ખુલ્લું રાખવાની સતત આદતને લીધે જ ! એ જે પ્રમાણે મરા, તેહન આદત પડી છે, એમા બીજું કશું ચ બાદ નથી.

નમસ્કાર કરીને જાને ગોરા ચાલ્યા ગયા.’

નદીના દૂર દૂરના કોઈ નિર્જન સ્થળ પર જઈને સ્વામીજી સ્નાન કરતા. કોપીન એક જ હોવાથી પ્રથમ કોપીનને ધોઈ, સુકવી, પોતે સિદ્ધાસન વાળીને રેતીમાં બેસી જતા. કોપીન સુકાઈ જાય ત્યારે પોતે ઉઠીને સ્નાન કરી કોપીન ખાંધી પોતાને સુકામે જતા. એક દિવસ કેટલા-

‘ સાધુઓની પાસે શા માટે ? ’

‘ આપ કહો તો આપની પાસે આવીએ. ’

‘ મારી પાસે શા માટે ? ’

‘ ઉપદેશ લેવા માટે. ’

‘ બહુ સારું. તો તમારા પતિઓને જ માફલો. એ આંહીથી ઉપદેશ લઈ જઈને તમને સંભળાવશે. તમે પોતે હવે પછી આંહી ન આવંલો. ’

ત્યાર પછી સ્ત્રીઓ કદી પાછી ન ડોકાઈ.

પોપ માધનો કડકડતી થંડીમા, જ્યારે ઝાડપાન પર ઠાર પડતો હોય, ઝરાનાં નીર જામીને ખરફ બની જતાં હોય, સુસવતો પવન કાતિલ શરની માફક શરીરને વીંધતો હોય, તેવે સમયે ગંગાની હીમ જેવી રેતીમાં કેવળ એક કોપીનભર, પદ્માસન વાળીને સ્વામીજી આખી રાત ગેઠા રહેતા. એમને આવી દશામાં દેખીને કોઈ ભક્તજન એમની કાયા ઉપર કામળી આઢાડી જતો. સ્વામીજી તરત એ કામળીને અંજગી ફરી નાખતા. એવી એક રાત્રિયે, બદાયૂના ગોરા કલેકટર સાહેબ તેમના મિત્રની સાથે ગંગા કિનારે ફરવા નીકળ્યા હતા. એમનાં શરીરો તો ગરમ વસ્ત્રોમાં દટાઈ ગયા હતાં, જ્યારે તેઓએ ગંગાના તટ પર આ લંગોટધારી તપસ્વીની પ્રથંડ, તેજસ્વી કાયાને સમાધિની દહેરમાં વિરાજમાન દીઠી. બંને અંગ્રેજો ટગર ટગર જોઈ રહ્યા. સ્વામીજીની

સમાધિ છુટી ત્યારે કલેક્ટર સાહેબે પુછ્યું, ‘આપને ઠંડ નથી લાગતી ?’ સ્વામીજી જવાબ દેવા જતા હતા ત્યાં બીજો અંગ્રેજ વચમાં બોલી ઉઠ્યો. ‘એને ઠંડ શાની લાગે ? રોજ માલ માલ હડાવતો હોય ને ?’

હસીને સ્વામીજી બોલ્યા. ‘સાહેબ અમે કિન્દુઓ તો દાંળ રોટલી ખાઈએ એમાં માલમાલ શો હોય ? પણ આપ ને ઇડાં જેવા પૌષ્ટિક મૂલ-આરોગો છે અને શરાબ પણ ઉડાવો છે. એટલે ને માલ માલ ખાવાથી જ ઠંડી સહન કરી શકાતી હોય તો ચાલો, ઇડાં ઉતારીને થોડીવાર મારી બાબુમાં બેસી જાયો.’

અંખવાણે પડીને અંગ્રેજ આડી વાત નાખવા લાગ્યો. કે ‘તો પછી આપ ખતાવો, આપને ઠંડી કેમ નથી લાગતી ?’

સ્વામીજી બોલ્યા, ‘આપ જ કહો, આપનું મોં તમારું રહે છે તેને કેમ ઠંડી નથી લાગતી ? ખુલ્લું રાખતાની સતત આહતને લીધે જ ! એ જે પ્રમાણે મરા ફેલેને આહત પડી છે. એમાં બીજું કશું જ બાદુ નથી.

નમસ્કાર કરીને બંને ગોરા આલ્સ ગયા.’

નદીના દરેક દરના કોઈ નિર્જન સ્થળ પર જઈને સ્વામીજી સ્નાન કરતા. કોપીન એક જ હોવાથી પ્રથમ કોપી નને ઘોઈ, સુકવી, પોતે સિદ્ધાસન વાળીને રેતીમાં બેસી જતા. કોપીન સુકાઈ જાય ત્યારે પોતે ઉડીને સ્નાન કરી કોપીન બાંધી પોતાને સુકામે જતા. એક દિવસ કેટલા-

એક મલ્લો સ્વામીજીના શરીરબળની નામના સાંભળીને
 એમને શોધવા ચાલ્યા. સ્વામીજી તે વખતે સ્નાન કર-
 વાંની તૈયારીમાં હતા. મલ્લસભેને નિહાળી પોતે વાતને
 મમ સમજી ગયા. કૌપીન તે વખતે જીનું હૃદય જમણે
 હાથે કૌપીનને ભેરથી નીચેવીને મલ્લોને કહ્યું 'તમારા-
 માંથી જેને પોતાના કૌવતનું શુભાન હોય તે આ કૌપી-
 નમાંથી નીચેવીને પાણીનું એક પણ ટીપું ઠાઠી બતાવે.'
 બધાએ એક પછી એક કૌપીનને નીચેવી નેચુ-
 એક પણ ! બન્ડું ? ન પડ્યું !

કાશીમાં સ્વામીજી મુસલમાન મતની પણ ત્રુટીઓ
 બતાવી ખંડન કરતા હતા તેથી મુસલમાનોને એમના
 ઉપર બરે રોષ ચડેલો. એક દિવસ સાંજે ગંગાતટ
 પર સ્વામીજી આસન લગાવીને બેઠા હતા. દૈવયોગે
 મુસલમાનોની એક ટોળી ત્યાં ઘડને નીકળી. પોતાના ધર્મના
 ટીકાકારને ઓળખ્યો. બે પહેલવાનો ધમ્મી આવ્યા. સ્વા-
 મીજીને ઉપાડીને ગંગામાં ફેંકવા લાગ્યા. બન્ને જણાએ
 બન્ને હાથ વતી સ્વામીજીનાં બે બાવઠાં પકડ્યાં
 અને એ રીતે એમને ઝુલાવીને પ્રવાહમાં ફેંકાવી દેવા
 જતા હતા, ત્યાં તો સ્વામીજીએ પોતાંની બંને બુલઓ
 સંક્રાંતીને પોતાના શરીરની સાથે દબાવી દીધી. બન્ને
 મલ્લોના ચારે હાથ સ્વામીજીની ઘગલમાં સપડાઈ ગયા !
 પછી તો મગદુર શી કે હાથ સરકાવી શકે ? એમ ને
 એમ સ્વામીજીએ ભેરથી ઉછાળો મારી 'ગંગામાં ઝંપ-
 લાવ્યું'. પેલા બન્ને જણને પણ સાથે જ ધસડાતા ગયા.
 પોતે પાણીમાં ડૂબકીઓ મારીને બન્ને મલ્લોને થોડાં

ગળકાં ખવડાવ્યાં અને પછી છોડી દીધા.. મુશ્કેલીથી
 અને જલુ બહાર નીકળ્યા. કાંઠે ઉલેલું ટોળું આથી
 ખુબ ચીડાઈ ગયું. બધાએ હાથમાં પથ્થરો લઈને સ્વા-
 મીજીના બહાર નીકળવાની રાહ જોઈ. સ્વામીજી સમજી
 ગયા, એટલે પોતે શ્વાસને રૂંધીને પગાસન લગાવી પાણી ;
 પર બેઠક જમાવી. અંધારૂં થઈ ગયું. પેલા સમજ્યા કે
 બાવો ડુબી ગયો. ચાલ્યા ગયા. એટલે સ્વામીજીએ પણ
 પાણીમાંથી નીકળીને અધુરી રહેલી સમાધિ દરીવાર
 લગાવી !

એક દિવસ બબરમાં એક ફાટેલો શાંઠ લોકોની
 પછવાડે દોડતો, ટેકને કચરતો ને પટકતો દોડતો આવે
 છે. લોકો એટલા પર ચડી ગયા છે અને 'સ્વામીજી !
 ખમી જાઓ, ચડી જાઓ,' એવી ચીસો પાડે છે. વગર
 થડકચે સ્વામીજી સીધા ને સીધા સાંઠની સામે ચાલ્યા
 ગયા. તદન નહક ગયાં એટલે શાંઠ પોતાની 'એળે' રસ્તો
 છોડીને ગરીબ ગાયની માફક ચાલ્યો ગયો. લોકોએ
 આવીને પૂછ્યું કે 'મહારાજ, સાંઠ શીંગડે ચડાવતો ?'
 'તો ખીલું શું ? શીંગડાં પકડીને દૂર ધકેલી દેતો !'

જેઘપુરમાં એમણે મુસલમાન મતનું ખંડન
 ચલાવ્યું. તે સાંભળી ફેમુલા ખાં નામના એક મુસ્લીમના
 રોમે રોમમાં જવાના હતા. રોમે ભરાઈને એ ગાળ ઉઘ્યા
 'સ્વામી !' અત્યારે જો મુસલમાનોની રાજસત્તા હોત
 તો તમે હવે ત્યાં ન જાત.

સ્વામીજીએ ખાં સાહેબને ધીરથી ઉત્તર દીધો કે ‘જે એવો અવસર આવે તો હું કદિ ચરચરી ન જાઉં, કે ન તો ચુપચાપ બેઠો રહું’. પણ જે ચાર વીર રજપુતોની પીઠ થાળડીને એવાં તો ચૂરાતન ચડાવું કે મુસલમાનોના હોશ ઉડી જાય ખબર છે ખાં સાહેબ ?”

ખીજે બળતા ખાં સાહેબ શું બોલી શકે ?

❧

એક દિવસ સ્વામીજી ગંગાના ઉડા જળમાં ઢેરતા હતા. એવામાં એકે મસ્ત મગરમચ્છ તેમની લગોલગ થઈને નીંખ્યો. કિનારેથી લક્ષ્મણનોએ જૂમ પાડી કે ‘મહારાજ, ભાઈજો; મગર આવે છે.’ લગાડે ખસ્યા વગર સ્વામીજીએ મસ્ત દશામાં પડ્યા પડ્યા જનાખ દીધો કે ‘ફિકર નહિ. હું જે જીને નથી સતાવતો તો પછી એ મને શા માટે છેડવાનો હતો ?’

❧

એક ગામડામાં સ્વામીજીએ. ઉતારો કર્યો. લોકોએ હોંશે હોંશે પરોણાગંત કરી. એવે તેઓનો કોઈ ઉત્સવ-દિન આવી પડ્યો. રાત્રિએ તેઓએ સ્વામીને પણ મંદિરે બોલાવ્યા. નગર બહારના એક ઉજ્જવળ સ્થળે આવેલા મંદિરમાં લયાનક દેવી-પ્રતિમા ઉભી છે. પાસે ઉઘાડી તલવારે એક કાળલૈરવ શો’ પૂજારી ઉભો છે. મધ માંસની સામગ્રી તૈયાર છે. અપ્રલીલ નૃત્ય-લીલા ચાલે છે. સ્વામીજી પામી ગયા કે આ તો શાકતધર્મીનાં અખાડો !

પૂજારી સ્વામીજીને કહે “દેવીને નમન કરો.”

સ્વામીજી કહે “આ જન્મે તો એ નહિ બને.”

“એ....મ !” કહી પૂજારી ધસ્યો. સ્વામીજીની બાચી, પકડી શિર નમાવવા મથ્યો. ચક્રિત સ્વામી ઉંચે જુવે તો ચોમેર ઉઘાડી તલવાર વાળા નર-પિશાચો ઉભા છે. તલવાર ચલાવે તેટલી જ વાર છે.

સ્વામીજીએ છલંગ મારી. પૂજારીના હાથમાંથી તલવાર ઝુટવી લીધી. ડાબા હાથનો ધકકો મારીને પૂજારીને દિવાલ સાથે અક્ષળાવ્યો, તલવાર વીંઝતાં વીંઝતા મંદિરના ચોગાનમાં જઈ પડ્યા. ત્યાં જુવે તો કુહાડા અને છરા ઉગામીને ટોળું ઉભું છે. બારણા ઉપર તાળું મારેલું છે. મોતને અને સ્વામીજીને અહીં આંગળતું અંતર છે. કેસરી કુઢે તેમ સ્વામીજી કુઢા. દિવાલ પર પહોંચ્યા. બહાર ભૂટકો માર્યો. આજુબાજુના ગીચ જંગલમાં દિવસ-વાર છુપાઈ રહ્યા. બીજી રાત્રિયે પોબાર ગણી ગયા.

એકવાર છ સાત અલમસ્ત મિત્રોએ જઈને સ્વામીજીને કહ્યું “મહારાજ, આપના પગ દાબવાના લાવ ‘થાય છે.’ સ્વામીજી સમજી ગયા. છોકરાઓ માફ શરીર-બળ માપવા માગે છે ! બોલ્યા “પગ તો પછી દાબજો, પ્રથમ તો તમે બધા લેળા મળીને મારા આ પગને લોંચ પરથી જરા ઉઠાવી જુઓ !”

સ્વામીજીએ પગ પસાર્યો. સાત આઠ યુવકો મંડ્યા જોર કરવા. ચરસેવે નીતરી ગયા. પગ ન ચંસકયો.

“મહારાજ !” રાવળપીંડીના સરદાર વિક્રમસિંહજીએ

કટાક્ષ ડ્રીધો, “આપ કહો છો કે શાસ્ત્રોમાં બ્રહ્મચર્યનો બહુ મહિમા ગાયેલ છે. આપ પોતે પણ આપને અખંડ બ્રહ્મચારી કહેવરાવો છો; છતાં આપના દેહમાં એ વજ્ર કંછોટાનો એવો કથો પ્રતાપ અમે તો લાળતા નથી !”

મહર્ષિજીએ તે વખતે તો એ સમસ્યાનો કથો ઉત્તર ન દીધો. એમનું રૂંવાડું ચે ન ફરક્યું. લાંબી વાર સુધી સરદાર-સાહેબની સાથે વાતોલાપ ચલાવ્યો. પછી જ્યારે નમસ્કાર કરીને સરદાર પોતાની ઘોડાગાડીમાં બેસી ગયા, ત્યારે મહર્ષિજીએ છાનામાના જઘને પાછળથી ગાડીને પકડી લીધી.

ડુંગર જેવડા ઘોડા ચસકતા નથી ! સરદાર આખૂક લગાવે છે. ફરી ફરી આખૂકના પ્રહાર કરે છે. પણ ઉછળી ઉછળીને ઘોડા થંભી બંધ જ. ગાડી જાણે કે ધરતીની સાથે જડાઈ ગઈ છે. સરદાર પાછળ નજર કરે ત્યાં હનુમાનજીતિ શા’ રવામીજીને હસતા જોયા. ગાડી છોડી દઈને રવામીજીએ કહ્યું “હવે તો સમસ્યા ટળી ને ?”

વિસ્મય પામતા સરદાર ચાલ્યા ગયા.

છ

“આજે મારી અવસ્થા પચાસ વર્ષ ઉપર થઈ ગઈ છે. પરંતુ તમારામાંથી કોઈ પણ માઈનો પૂત હોય તે ચાલ્યો આવે, કાં હું એનો હાથ પકડું ને એ છોડાવી દે. અગર હું મારો હાથ અક્કડ રાખું તે કોઈ વાળી આપે. ચાલ્યા આવો, બ્રહ્મચર્યના પરચા બતાવું.”

શુજરાનવાલાની એ ગંભીર સલામમાંથી એક પણ શીખ જન્મ્યો, એક પણ મદ્દરાજ મહર્ષિનો આ પડકાર સીલવાની હામ લીડી શક્યો નહોતો.

મેરઠ નગરમાં મહારાજે શ્રાદ્ધરૂં ખંડન કરનારૂં એક
જાહેર ભાષણ દીધું. ત્યાંના પ્રાણીઓ ખીંજ્યા. જે માર્ગેથી
સ્વામીજી પોતાના ઉતારા પર જવાના હતા તે માર્ગે
ડાંગો લઈ લઈને જોડા બાંધી બેસી ગયા. કહેવા લાગ્યા
કે “આજ દયાનંદ નીકળે તો જીવતો ન જાય.”

સ્વામીજીના પ્રેમીઓને આ વાતની જાણ થઈ.
વ્યાખ્યાન પૂરૂં થયે લકતોએ વિનંત્યું કે “થોડી વાર
ઠેરી જાઓ રસ્તે જોખમ છે.”

હસીને સ્વામી જોડ્યા, “ના રે ! એ બાપડા કશું જ
કરી શકવાના નથી. હું તકન બેઘડક છું. ને વળી મેં
એકમાણસને સમય આપ્યો છે, એટલે હું રોકાઈ ન શકું.”

એમ કહી એજ ગઢલી વાંધીને મહારાજ પોતાની
હંમેશની ગંભીર ગતિથી ચાલ્યા ગયા. ડંડાબાને એક
ખીજનાં મોં સામે જોતા રહ્યા. કોઈએ ઉચ્ચાર સરખો
ન કર્યો.

“સ્વામીજી ! જોધપૂર જવાનો વિચાર છોડી દો.
એ લોકો આપને ઇન્જ કરશે.”

“મારાં આંગળાંને જલાવીને મથાલ બનાવે તો ચે
શું ? હું જઈશ, અને સત્યનો સંદેશો આપીશ.”

વિનોદ-મૂર્તિ

કાશીમાં મહાવિનો પડાવ હતો ત્યારે ત્યાંના પંડિ-
તોએ ઠરાવ કર્યો હતો કે કોઈએ એ પાપીની પાસે ન
જવું; એનું મોં પણ ન જોવું. એક મહામહોપાધ્યાયજીને
ગર્વ રહ્યો હતો કે જે ભારી સાથે વાદવિવાદ થાય તો
હું તો એ દુષ્ટને સીધો કરી નાખું ! પરંતુ એમનું મોં
જોવાથી તો પાપ લાગે, તેથી એ બાપડા પંડિત સ્વામી-
જીની પાસે જઈ શકતા નહિ. પણ આખરે મોં જોવું જ
ન પડે તેવી યુક્તિ એમને એકાએક સુઝી ગઈ. એક દિવસ
રાત્રિયે અંધારામાં એ સ્વામીજીની પાસે આવીને
અર્ચાનું આહ્વાન દેવા લાગ્યા. એણે શર્ત સુઝી કે ‘હું
આ છરી લાગ્યો છું. આપણામાંથી શાસ્ત્રાર્થમાં જે હારે
તેનાં નાક કાન એ વડે કાપી નાખવાં.’

હસીને સ્વામીજી બોલ્યા,
એક શર્ત છે. આ અર્ચુ પણ
જે હારે પણ આ
કેમકે ? તારાં અ.
થશે તે

મારી પણ
પણામાંથી
લેવી.
છે.
!

છપરા ગામના પંડિતો પણ સ્વામીજીની સામે ઉઠ્યા અને એક પ્રસિદ્ધ પંડિત જગન્નાથની સહાય લેવા ગયા. પંડિત બોલ્યા “હું તો દયાનંદનો સામનો કરવા તૈયાર છું, પણ મારે એ દુષ્ટનું મ્હોં જોવાથી પ્રાયશ્ચિત કરવું, પડે એજ મોટી પીડા છે ને !”

આ સમાચાર જાણીને સ્વામીજી હસતા હસતા બોલ્યા “અરે એવું હોય તો મારા મ્હોં પર પડદો ઢાંકી દેલો, પણ એને જરૂર આંહી તેડી જ લાવલો.”

સ્વામીજી સિંહાસન ઉપર બેસીને ઉપદેશ દેતા અને ઉપદેશ પૂરો થયે કોઈને પ્રશ્નો પૂછવા હોય, તો તેને બેસવા માટે પોતાની સન્મુખ ખુરશી મુકાવતા. એક દિવસ એક પંડિત કહેવા લાગ્યા કે ‘અમને નીચું આસન થા માટે આપો છો ? તમારા આસન જેટલી જ ઉંચી ખુરશી અમને પણ મળવી જોઈએ.’

સ્વામીજી હસીને કહ્યું ‘લાઈ, હું તો વ્યાખ્યાન દેવાની મુગમતા ખાતર જ ઉંચે બેસતો બેસું છું. છતાં એ જો આપને અપમાન લાગતું હોય તો મુખેથી એ ખુરશીને મેજ ઉપર ચલાવી, મારા કરતાં એ ઉંચેરા બની આપ બેસી શકો છો. બાકી તો શું કોઈ ચક્રવર્તી રાજાના મુગટ ઉપર બેસનારી માખી અથવા મચ્છર કાંઈ ઉંચા બની જતાં હશે ? આસનની ઉંચાઈ નીચાઈ વિચારવાં આપને ન જોઈશે.’

વિનોદ-મૂર્તિ

ઠાશીમાં મહર્ષિનો પડાવ હતો ત્યારે ત્યાંના પંડિ-
તોએ ઠરાવ કર્યો હતો કે કોઈએ એ પાપીની પાસે ન
જવું; એનું મોં પણ ન લેવું. એક મહામહોપાધ્યાયજીને
ગર્વ રહ્યો હતો કે જે ભારી સાથે વાદવિવાદ થાય તો
હું તો એ દુષ્ટને સીધો કરી નાખું ! પરંતુ એમનું મોં
લેવાથી તો પાપ લાગે, તેથી એ બાપડા પંડિત સ્વામી-
જીની પાસે જઈ શકતા નહિ. પણ આખરે મોં લેવું જ
ન પડે તેવી યુક્તિ એમને એકાએક સુઝી ગઈ. એક દિવસ
રાત્રિયે 'અંધારામાં એ સ્વામીજીની પાસે આવીને
ચર્ચાનું આહ્વાન દેવા લાગ્યા. એણે શર્ત મુદ્દી કે 'હું
આ છરી લાવ્યો છું. આપણામાંથી શાસ્ત્રમાં જે હારે
તેનાં નાક કાન એ વડે કાપી નાખવાં.'

હસીને સ્વામીજી બોલ્યા, 'પંડિતજી, ભારી પણ
એક શર્ત છે. આ ચપ્પુ પણ રાખીએ. આપણામાંથી
જે હારે તેની જાણ પણ આ ચપ્પુ વડે કાપી લેવી.
કેમકે નાક કાન તો બિચારાં આ વાતમાં નિર્દોષ છે.
વાદવિવાદમાં જે કાંઈ દોષ થશે તે તો જીતના જ થશે !'

છપરા ગામના પંડિતો પણ સ્વામીજીની સામે ઉઠ્યા અને એક પ્રસિદ્ધ પંડિત જગન્નાથની સહાય લેવા ગયા. પંડિત બોલ્યા “હું તો દયાનંદનો આમનો કરવા તૈયાર છું, પણ મારે એ દુષ્ટનું મ્હેં લેવાથી પ્રાયશ્ચિત કરવું પડે એજ મોટી પીડા છે ને !”

આ સમાચાર જાણીને સ્વામીજી હસતા હસતા બોલ્યા :
 “મારે એવું હોય તો મારા મ્હેં પર પડદો ઢાંકી દેજો, પણ એને જરૂર આંહી તેડી જ લાવજો.”

સ્વામીજી સિંહાસન ઉપર બેસીને ઉપદેશ દેતા અને ઉપદેશ પૂરો થયે કોઇને પ્રશ્નો પૂછવા હોય તો તેને બેસવા માટે પોતાની સન્મુખ ખુરશી મુકાવતા. એક દિવસ એક પંડિત કહેવા લાગ્યા કે ‘અમને નીચું આસન શા માટે આપો છો ? તમારા આસન જેટલી જ ઉંચી ખુરશી અમને પણ મળવી જોઇએ.’

સ્વામીજી હસીને કહ્યું ‘ભાઈ, હું તો વ્ય-
 ખ્યાન દેવાની સુગમતા ખાતર જ ઉંચે બેસીને
 બેસું છું. છતાં એ જો આપને અપમાન લાગતું
 હોય તો મુજેથી એ ખુરશીને મેજ ઉપર ચઢાવી,
 મારા કરતાં એ ઉંચેરા જની આપ બેસી ચઢે છો. જાદી
 તો હું કોઈ ચક્રવર્તી રાજાના સુગટ ઉપર બેસનારી
 માખી અથવા મચ્છર કાંઈ ઉંચા જની જતાં હશે ?
 આસનની ઉંચાઈ નીચાઈ વિચારવાં આપને ન શોભે.’

અલીગઢમાં એક દિવસ એક પંડિત મંદિરના ચળુ-
તરા ઉપર બેસીને સ્વામીજીની સાથે શાસ્ત્રાર્થ કરવા મંડ્યો.
સ્વામીજીનાં કરતાં ચે ઉંચા બેસણાનો આ ઘમંડ ખીન્ન
સજ્જનોથી ન સહેવાયો. પંડિતને સહ્યતાની રીત સમ-
જાવવા લાગ્યા. પણ હઠીલો પંડિત પલળ્યો નહિ. સ્વા-
મીજીએ પ્રસન્ન વાણીમાં લોકોને કહ્યું “શા સારૂ એ
બિચારા જીવને સતાવો છે ? કશી હાનિ નથી.
ભલે એ પંડિત ઉંચે આરાને બેઠા. ઉંચા આસ-
નથી જ કંઈ કોઈને મહત્તા મળી જતી નથી. એમ તો
જીવોને, પેલો કાગડો તો પંડિતજીના કરતાં ચે ઉંચેરો
પેલા જાડની ડાળીએ બેઠો છે ! ”

દાનાપુરમાં મુસલમાનોએ સ્વામીજીના આંદોલન ઉપર
ક્રોધ-દષ્ટિ કરવા માંડી. ભકતોએ કહ્યું, “મહારાજ, એ
લોકોની વિરુદ્ધ કાંઈ ન બોલ્યો. વાતવાતમાં તેઓ લડવા
ખડા થઈ જાય છે.” તે જાણતો સ્વામીજી કાંઈ ન બોલ્યા,
પણ સાંજરે ભર સભામાં એમણે ઉચ્ચાર્યું કે

“છોકરાઓ મને કહે છે કે મુસલમાન મતનું ખંડન ન
કરો. પણ હું સત્યને શી રીતે છુપાવું ? અને જ્યારે મુસલ-
માનોનું ચાલતું હંતું ત્યારે તેઓએ તો આપણું ખંડન
ખડગથી કર્યું હતું. પણ આશ્ચર્યની વાત છે કે આજે
મને તો શખ્દોથી ચે ખંડન કરવાની મના થઈ રહી છે ! ”

“સ્વામીજી ! ” એક કૃષ્ણભક્ત ચપટી ધૂળ લઈને
આગ્યો, “સ્વામીજી ! કૃષ્ણ ભગવાને બાળપણમાં માટી

ખાધી હતી, એટલે હું એ બાળ-સીલાની આ પ્રત્યક્ષી
આપને સખાડવા આવ્યો છું.”

હાજરજવાળી સ્વામીજી બોલ્યા “બોળા સાઈ,
છોકરાં તો માટી ખાય! કૃષ્ણે પણ નાનપણમાં ખાધી
હશે. પણ એટલા માટે આપણાથી-ઉંમર લાયક મનુષ્યોથી
તો એવી નાદાની થાય ખરી?”

છ

; મધપૂડાને મધમાખીઓ વળગે તેમ દિલ્હીમાં
સ્વામીજીની ચોગરદમ મનુષ્યોની ગિરદી વોટળાવા લાગી.
મૂર્તિ-પૂજના ખંડનથી ખુશી થનારા ઈસ્લામીઓ પણ
દોડ્યા આવ્યા. પણ સ્વામીજી તેઓના અજાનને ઓળખતા
હતા. એક મુસ્લીમ સફરને આવીને કહ્યું “આપે
હિન્દુઓની મૂર્તિ-પૂજનું ખંડન કરે છે એ બહુ સાફ-
કાર્ય છે. અમારા મહાગુરુને અનુકૂળ જ થઈ રહ્યું છે.”

“સાઈ, તમે ભૂલો છો” સ્વામીજીએ જવાબ વાળ્યો;
“હું તો તમામ મૂર્તિ-પૂજનું ખંડન કરું છું; અને
ઈસ્લામને ય મૂર્તિ-પૂજન ક્યાં નથી? હિન્દુઓની પ્રતિમા
તો ચાર આંગળથી માંડીને બહુ તો એક હાથ જેટલી ઉંચી
હોય છે. એને તો હરકોઈ પ્રકારે હટાવી શકાયે. પરંતુ
સુસલમાનોની મૂર્તિઓ તો કબર, હલ્લા અને મિનારાને
સ્વરૂપે મોટાં મોટાં મકાનો જેવડી ઉભી છે. એટલે ખરી
મુશ્કેલી તો એ તમારી મૂર્તિ-પૂજને દયાવવામાં જ
પડે છે!”

ચકોર સુસલમાન આ ચકોર અંતરિક્ષ મર્મને
સમજી ગયો. સુખ બન્યો.

સ્વમાન-ત્રેમી

જમાલપુર જંકશનના ચોગાનની અંદર સ્વામીજી એક વાર ગાડીની રાહ જોતા જોતા ટેલી રહ્યા છે. એક

ત્રેમ એન્જિનિયર પણ પોતાની પત્ની સહિત ત્યાં ઉભો હતો. આ ડૉપીનધારી સાધુને પોતાની સમક્ષ નિલજ્જપણે ટેલતો દેખીને મહમ સાહેબને ગુસ્સો ચડ્યો. તેના ગોરા, ભરથારે સ્ટેશન માસ્તરને આજ્ઞા કરી કે 'આ નાગડાને આહીથી હટાવો.'

'સ્ટેશન માસ્તર તો મહુર્ષિને ઓળખતો હતો. એણે આવીને સ્વામીજીને યુક્તિપૂર્વક વિનવ્યા કે 'મહારાજ. ગાડીને હલ્તુ વાર છે. આપ પેલી બાજુ આવીને પુરશી પર જરા આરામ કરશો?'

સ્વામીજી સમજી ગયા; બોલ્યા કે 'જેણે આપને મારી પાસે મોકલ્યા છે તેમને જઈને કહો કે અમે તો એ યુગના મનુષ્ય છીએ, કે જે યુગમાં તમારા દાદા આદમ અને દાદી હાવાં, એકંદરનાં બગીચામાં તદ્દન નમ્ર શરીરે રજ-ગવામાં જરા એ લજ્જા નહોતાં પામતાં !'

આટલું કહીને સ્વામીજીએ તો લટાર મારવાનું ચાલુ જ રાખ્યું. પછી જ્યારે પેલા ગોરા એન્જિનીયરને

સ્વામીજીના નામની ખબર પડી, ત્યારે તો એણે તત્કાળ સ્વામીજીની પાસે આવીને વિનયથી વંદન કરી ભાવભર્યા શબ્દો ઉચાર્યા કે ‘આપશ્રીનાં દર્શનની ઘણા કાળની ઉમેદ આજે તૃપ્ત થઈ !’

આશામાં ખ્રીસ્તી ધર્મના ખિશાપની સાથે સ્વામીજીને ચર્ચાના પ્રસંગો પડેલા હતા. ઉદાર દિલના મહુર્ષિ એક વખત ખ્રીસ્તીનું દેવળ જોવા ગયા. અંદર દાખલ થાય છે ત્યાં દરવાજે ઉભેલા ખ્રીસ્તીએ કહ્યું ‘મહારાજ, પાછડી ઉતારીને પ્રવેશ કરો.’

સ્વામીજીએ થંભીને ઉત્તર દીધો ‘અમારા દેશની રીતિ પ્રમાણે નો માથા પર પાછડી ઝાંધીને જવું એ જ સહ્યતાનું ચિહ્ન છે. એટલે મારા દેશથી સહ્યતા વિરુદ્ધ હું નહિ વળું. હા, આપ કહો તો જોડા ઉતારી નાંખું.’

ખ્રીસ્તીએ કહ્યું, ‘ત્યારે તો ‘બંને ઉતારી નાખો.’

સ્વામીજી દરવાજેથી જ પાછા ફરી ગયા. સ્વમાનનો ભંગ એ જ એમને માટે તો જીવનું મોત હતું.

જયપૂર રાજ્યના એક મોટા અધિકારીને એક સબજને કહ્યું કે “ચાલો સ્વામીનાં દર્શન કરવા.”

પેલા અધિકારીએ જવાબ દીધો કે “તમે તો દર્શનનું કહો છો, પણ હું જો માફ ચાલે તો એને ફતરારને મ્હોંચે ફાંટી ખવરાવું ! ”

શ્રાદ્ધ અને મૃતિપૂજના ખંડનથી જયપર-નરેશ પોતે પણ સ્વામીજી ઉપર ઠોચવાયા. સ્વામીજીને માથે રાજ-રોપનું ચક્ર કરવા લાગ્યું.

ઠાકુર, લક્ષ્મણસિંહજી નામના લાવિક દત્રિયે જય-પૂર રાજના કચવાટની વાત જણ્યા પછી મહુષિજીને વિનંત્યા કે “આવી હાલતમાં આપને આંહી રહેવું ઉચિત નથી. આપના શિર પર લેખમ લમે છે.”

સ્વામીજી બોલ્યા “ઠાકોર ! મારે માટે મા ડરો. પણ આપને પોતાનેજ લે જયપર-પતિની નારાજનો ડર હોય તો સુખેથી આપ મારી કને આવવું બંધ કરી શકો છો. આપ રાજનાં તાબેદાર હો. પણ હું તો દોષ, માનવીનો નોકર નથી. મારા આત્માને તો દોષ મનુષ્ય છીનવી શકવાનો નથી. તો પછી મારી કને બીજી એવી કંઈ વસ્તુ છે કે જે છીનવાઈ જવાનો મને ડર હોઈ શકે?”

લાહોરમાં નવાબ નિવાજિશ અલ્લીખાંનની ઠોઠીમાં જ મહારાજનો ઉતારો હતો. ત્યં જ બેસીને મહારાજે લોકો સમક્ષ મુસલમાન મતની વિવેચના ચલાવી. નવાબ પોતે ‘પણ એ વ્યાખ્યામાં આવી ચડ્યા. વ્યાખ્યાન થઈ રહ્યા બાદ એક સજ્જને સ્વામીને કહ્યું “ આપ કોઈ હિન્દુ, મુસલમાન કે ખ્રીસ્તી પણ ઉતરવાનું મકાન દેતો નથી. ઉપકાર માનો નવાબ સાહેબનો કે એણે ઉતારો દીધો. છતાં ઉલ્ટું આપે તો એને દુઃખ લાગે તેવી રીતે એના જ છાંયડા તળે મુસ્લીમ પંથની ચર્ચા કરી. નવાબ સાહેબ પણ એ સાંભળી રહ્યા હતા !”

સ્વામીજી બોલ્યા “ભાઈ, હું તો આંહી કાંઈ મુસલ-
માન ધર્મની કે બીજા કોઈ ધર્મની યશગાથાઓ ગાવા
નથી આવ્યો; હું તો આવ્યો છું વેદ ધર્મનો ખુલ્લો
પ્રચાર કરવા. અને નવાબને લાગ્યા યજ્ઞી તો ઉલ્ટો
હું જાણી બુઝીને જ આર્ય ધર્મની મહત્તા ‘સંમંતવી
રહો હતો. એનો મને શો ડર છે ? એક નારાયણ
સિવાય મને કોઈની ધારતી નથી.”

..

એક દિવસ સ્વામીજીના રસોયાનો કાકો મહેમાન
આવ્યો. એ પોતાના લગ્નીજાને લાંબેરવા લાગ્યો કે
“તારે તો સ્વામી જમી રહ્યા બાદ જમવું પડતું હશે. એ
રીતે તો રસોઈ અજીઠી બની ગઈ ગણાય. માટે હવેથી
તું ચોક્કા બહાર બેસાડીને સ્વામીજીને લોજન દેતો જાજે.”

ત્યાં તો સ્વન ન કરીને સ્વામીજી આવી પહોંચ્યા. આવીને
પોતાની મેજે જ ચોક્કા બહાર બેસી ગયા. બહાર જ
થાળી મગાવી.

રસોયો પૂછે છે “મહારાજ, બહાર કેમ બેઠા ?”

“ભાઈ, તને અને તારા કાકાને તો ન્યાત બહાર
મૂકાવાનો લય છે. પણ હું તો હર કોઈ ઠેકાણે લોજન
પામી શકીશ. મને કશો ડર નથી. તમને હું શા માટે
નાહક જોખમમાં ઉતારું ?”

રસોયો તાજશ્રુણ બન્યો. સ્વામીજીએ વાત શી રીતે
જાણી લીધી !

ગમકારા

વિદ્યાર્થીઓને સાથે લઈને ધુમતા ધુમતા સ્વામીજી ઠાસંગજમાં આવ્યા. પોતાની પહેલી દષ્ટિ એ બટુકોનાં જ સુખ સાધન પર ફરી વળતી. પોતે જોયું કે બટુકોને સૂવાની જગ્યા પર પવનને શેકવાની પૂરી સગવડ નથી. ત્યાં એક દિવાલ ખડી કરવાનું સેવકોને પોતે કહી દીધું. પણ મજૂરો ન મળવાથી દિવાલ ચણાઈ નહિ. ફરી પોતે કહ્યું કે “કાંઈ નહિ. ઘાસનું વાછટીયું કરીને ભીડાવી દે ને !” પણ પોતે જોયું કે સેવકોને વાછટીયું બનાવતાં આવડતું નથી. તૂટ પોતે સ્વહસ્તે એ વાછટીયું બનાવવા મંડી પડ્યા અને એની ઠારીગીરી સેવકોને પણ સમજવી દીધી. પોતે કશું અસાધારણ નિરસિમાન બતાવી દેતા હોય કે શિષ્યોને ‘ટોણા’ મારતા હોય એવો લગાવે દેખાવ ન થવા દીધો.

ફરકાગાદના મેઇસ્ટેટ સ્કોટ સાહેબને મહુર્ષિજી ઉપર લારી મમતા લામી. વ્યાખ્યાનો ચૂકે નહિ. અને વ્યાખ્યાન બંધ હોય તે દિવસ દર્શન ભૂલે નહિ.

ફરકાબાદની બજારમાં એક સડક પહોળી થઈ રહી હતી. સડકને કાંઠે એક મઢી હતી. એ મઢીમાં લોકો હંમેશાં ધૂપ દીવો કરતા હતા. અંધશ્રદ્ધાળુ આયસમાળ્યે આવીને સ્વામીજીને સૂચવ્યું “ મહારાજ, સ્કોટ સાહેબ આપને અત્યંત આધીન બની ગયા છે. એમને લગાર ઇસારો કરો તો આ લોકોના બહેમોને નાહક પોષી આ મઢીને સહેલાઈથી ઉખેડી શકાયે. ”

સ્વામીજીએ કાચવાઇને ઉત્તર વાળ્યો “ બંધુ, આવી ઉંધી મોપાટ મને કાં લેવરાવો ? એ તો નીચતાનો રસ્તો કહેવાય. મુસલમાન બાદશાહોએ સેંકડો મંદિરોને મૂર્તિઓ સાથે જમીનદોસ્ત કરી નાખ્યાં. તો એ તેઓ મૂર્તિ-પૂજને અટકાવી ન શક્યા ! આપણું કામ તો ભાઈ, મનુષ્યોનાં હૃદય-મંદિરોમાંની મૂર્તિઓને હટાવવાનું છે, ઇંટ પથરનાં દેવાલયો તોડવાનું નહિ. ”

મુરાદાબાદના પાદરી પાકેર સાહેબે પંદર દિવસ સુધી ધર્મ-ચર્ચા ચલાવી. છેલ્લો સવાલ એ હતો જે “ સદ્દિ સરનાઈ કયારે ? ”

પાદરી સાહેબ કહે “ પાંચ હજાર વર્ષો પૂર્વે. ”

બાળુના ખંડમાંથી એક ખિલોરી પથર લાવીને મહારાજે શ્રાતાઓની સન્મુખ ધર્યો. ખ્રીષ્ટીય ઇ-જીઅન એસોશીઅનના સલાસદો બેઠા હતા તેમને સ્વામીજીએ પૂછ્યું “ આપ તો બૃસ્તર વિધાના પારગામી છો. કૃપા કરીને કહો જોઈ, આ પથરને આ દશાએ પહોંચતાં કેટલો કાળ લાગ્યો હશે ? ”

“ એક લાખ વર્ષો. ” વિદ્વાન ગોરાજીએ ઉત્તર દીધો.

“તો હવે જોલો પાદરી મહાશય, ત્રુદિ સરજાયે પાંચ જ હજાર વર્ષો થયાં હોય તો આ પત્થર ક્યાંથી આવી પહોંચે ?”

પાદરીની જીભના લોચા વળવા મંડ્યા.

સર સ્ત્રેયદ મહામહ નામના જ્ઞાનદાન, જ્ઞાન-પિપાસુ મુસ્લીમ સત્જનને એક વાર સ્વામીજીને પ્રશ્ન કર્યો “મહા-રાજ, જોજી વાતો તો ઠીક, પરંતુ થોડાંએક હવનથી આખી હવા પવિત્ર જની જાય, એ વાતનો ધુંટડો મારે ગળે નથી ઉતરતો.”

સ્વામીજીએ સામે સવાલ કર્યો “સ્ત્રેયદ મહાશય, આપને ઘેર રોજ કેટલાં માણસોની રસોઈ રંધાય છે ?”

“પચાસથી સાઠની.”

“એટલાને માટે રોજ કેટલી દાળ જોરો છે ?”

“૭ સાત રોર.”

“એટલી દાળમાં હીંગ કેટલી નાખો છે ?”

“જાહુ તો રૂપીઆ ભાર.”

“એમ કેમ ? એટલી થોડી હીંગ આટલી બધી દાળને શી રીતે સુવાસિત કરી શકે ?”

“બેશક, કરે છે જ.”

“તો પછી, ખાં સાહેબ, થોડીએક હીંગની માફક થોડાંએક હવન પણ ઘણી મોટી હવાને શુદ્ધ કેમ ન કરી શકે ?”

મુસ્લીમે કાન પકડીને કખૂણ કરી લીધું.

અશ્રુધારા!

એક દિવસ સાંજે ગંગાના તટ ઉપર બેસીને સ્વામીજી સુપ્તિસાદ્ય જોતા હતા. તે વખતે એક મરેલા બાળકને લઈને એક સ્ત્રી કિનારે આવી. પોતાના બચ્ચાના મૃતદેહને હાથમાં ઉપાડીને એ બાઈએ પાણીમાં પ્રવેશ કર્યો. થોડા ઉંડા પાણીમાં જઈને એણે એ શબ ઉપર લપેટેલું કપડું ઉતારી લીધું અને ‘હાય! હાય!’ એવા આર્તનાદ કરતાં કરતાં એણે શબને પ્રવાહમાં બેટું મેલ્યું.

સ્વામીજીએ જોયું કે એ બાપણના દુઃખને ધોઈ, સુકાવીને રડતી રડતી એ માતા ઘેર ઉપાડી લાય છે. એમનું હૃદય આ દેખાવ જોઈને ચીરાઈ ગયું. એમણે વિચાર્યું કે અરેરે! દેશની આટલી ગરીબી, કે આ જનેતાએ પોતાના કલેબના દુકડા સરખા પેલા ખારા બાળકને તો નદીમાં ફેંકી દીધું, છતાં વસનો દુકડો ન જવા દીધો! ગરીબીનો આથી વધુ સજ્જડ પૂરાવો બીજો કયો હોઈ શકે?

તેજ પળે એમણે પ્રતિજ્ઞા કરી કે આ ગરીબોની

ભાપામાં જ મારા જ્ઞાનનો પ્રચાર કરી એમનાં દુઃખે
ફેડવાના ઇલાજો ઉપજાવીશ.

૪

ભાગલપુરમાં મુકામ હતો તે વેળા એક રાત્રિયે સ્વા-
મીજીએ લોજન ન લીધું. લોજન મોકલનાર લકતે કારણ
પુછતાં જવાબ મળ્યો કે ‘ભાઈ, લોજન આજે ભાવે તેમ
નથી. અહીં મેળામાં આવનારા લોકો પંડાઓને પોતાની
દીકરીઓ સુદાંનાં પણ દાન કરે, એટલું બધું અજ્ઞાન આ
દેશમાં પ્રવર્તેલું જોઈને ધાનનો કાળીઓ ઝર જેવો
લાગે છે !’

એવા અધકારવાળી અજ્ઞાન રાત્રિમાં આ દેશ કસા-
એલો હતો અને એવાં અધારાં લેદીને દયાનંદને પોતાનો
જીવન-પંથ કાપવાનો હતો.

૫

ગામડાંનાં લોક આવી વિનવવા લાગ્યાં “મહારાજ,
નગરવાસીઓ તો ઉત્તમ પદ્ધતિ વડે આપનાં સ્વાગત
કરે છે. અમ કિસાનોની પાસે તો એવા કુળ મેવા ક્યાંથી
હોય ? એક વાર પધારો તો પોંક ખવરાવીએ.”

સ્વામીજી જોડ્યા “ભાઈ, ધનવાન અને નિર્ધન વચ્ચે
મારી દૃષ્ટિએ કદી ભેદ નથી દીઠા. ઉલટાનો તમારો પોંક
મને વધુ મીઠો લાગશે. આજ તો નહિ, કાલે આવીશ.”

“કિસાનો રથ જોડીને આવ્યા. પણ સ્વામીજી રથમાં
ન બેઠા. પગપાળા જ ચાલ્યા. રસ્તે એટલી ઝડ-
પથી ચાલતા કે કિસાનો પાછળ રહી જતા. માર્ગે સાદી

વાણીમાં ઉપદેશ આપતા બય છે કે “બાળ વિવાહ ન કરો. જેમ કાચા લણેલા મોલ એળે બય છે તેમ કાચી ઉમ્મરે પરણાવેલાં સંતાનો નહેલાં નાશ પામે છે.”

વડલાને છાંયડે સ્વામીજી લોંચ ઉપરજ બેસી ગયા. લોકો વીંટળાઈ વળ્યા. પોંક ખાધો. દિસાનો કહે “મહારાજ, અમ જેવાં કંગાલો પર મહેર કીધી.”

“ભાઈ, તમે કંગાલ શાના? તમે તો પરિશ્રમી છો. તમારી આજીવિકા નિર્દોષ છે. તમે જ પરસેવો રોડીને ઉગાડેલ અનાજ ઉપર રાય, ને રંકે સહુ શુભરો કરી રહ્યા છે.”

ફરફાળાદમાં જ્ઞાન-ચર્ચા ચાલી રહી છે. એવે એક સ્ત્રી પોતાના મરેલા બાળકને મેલા, ફાટેલા વસ્ત્રમાં લપેટીને ઢાંકવા લઈ બય છે. સ્વામીજીએ પૂછ્યું “માતા! મૃત્યુનું યે આટલું અપમાન! તારા ગ્રાણ સરખું બાળક મરી ગયું અને તારે ગળેથી એક સ્વચ્છ, સફેદ વસ્ત્રનો ટુકડો યે ન ધૂંટ્યો!”

સ્ત્રી રડી પડી. બોલી “ક્યાંથી કાઢું? પૈસા નથી.”

આ જવાબ સાંભળીને સ્વામીજીની આંખોમાંથી પણ દડ દડ આંસુની ધારા ચાલી.

મૃત્યુંજય

“ઝેર દઇને કે હંથીઆર ચલાવીને જો કેઇ મને નહિમારી નાખે, તો આ મારો દેહ મનુષ્યની આવરદાની છેલ્લામાં છેલ્લી અવધિ સુધી જીવતો રહેશે; લગારે કરમાશે નહિ; ઢીલો પડશે નહિ.”

મૃત્યુ સામેનો આ પડકાર મહુપિંજીએ સાઠ વર્ષની ઉંમરે જોધપૂર નગરમાં ઉચ્ચાર્યો.

રાવ રાજા તેજસિંહ જેવા જોરાવર સેવકો કેઇવાર સ્વામીજીના પગ ચાંપવા બેસતા અને એ પગની પીંડી-ઓમાં આંગળી દાખવા મથતા. પણ એ પીંડીઓના લોખંડી ગઠાઓ ઉઠતા તેઓની આંગળીઓને અમસમાવી મૂકતા. મૃત્યુ લોંડું પડીને પાછું વળી જાય એવો એ પહાડી દેહ આર્ય ધર્મના અમર સ્થાન સરખો ઉભો હતો. પરંતુ વિધાતા તો તે વખતે રહી રહ્યો હશે !

ત્રણ ત્રણ વાર રૂબરૂ આવીને જોધપૂર-નરેશ જશવંતસિંહજીએ સ્વામીજીને પોતાના દરબારમાં પગલાં કરવા વિનવ્યા. વિનવણીને વશ થઇ એક દિવસ સ્વામીજી દરબારમાં

ગયા. દાખલ થાય છે ત્યાં તો રાજાજીની પાસે વારાંગના 'નન્ની
જાન' ને બેઠેલી લાખી. સ્વામીજીને આવતા દેખીને તૂર્ત
જશવંતસિંહજીએ ઇશારત કરી. નન્નીજાન પાલખીમાં પેસી
ગઈ. અપાટાલેર પાલખી દરબારગઢમાંથી અલોપ થઈ ગઈ.

સ્વામીજીએ એને જોઈ લીધી. એમનું હૃદય વીંધાવા
લાગ્યું. લગારે થકક્યા વગર એ નિર્ભય યોગીએ ફિટકા-
રનો ધોધ બહેતો કર્યો કે “જેઠાણનાથની આ કથા ?
ર.જન ! ડેશરીસિંહની ગુફામાં ફતરીઓ દાખલ થઈ
શકે ? એને એ વેશ્યાઓને પેટે જન્મેલી રાજ-પુત્રીઓ
પણ ધંધો કયો કરવાની ? ઘેર્યાનો ! પોતાના જ વીર્યના
સંતાનને વારાંગના બનાવવા રાજ હોય એવો કોઈ માનવી
હશે ? જોધપૂરના ધણી ! આપને આ ન ધાજે. છોડી
દો. છોડી દો.”

પીડાતો હૃદયે સ્વામીજી આજ્ઞા ગયા. તે દિવસ સાંજે
ભરી સભામાં પોતે બોલ્યા કે “આપણા દેશના મોટા
પુરુષોનું સત્યાનાથ તો ક્યારનું ચે વળી ગયું હોત. પરંતુ
તેઓના પાપના માચટા તો તેઓના ઘરમાં રહેલી પેલી
લોગમાયા જેવી પત્નીઓના પતિવ્રતને તીથે જ હજી
ટકી રહ્યા છે. કુલવંતી એ આર્ય સતીઓએ જ પોતાના
ધર્મ વડે પાપીઓની ગથા કરી છે.”

❦

મહારાજ પ્રતાપસિંહજીને સ્વામીજીએ નીચે પ્રમાણે
પત્ર લખ્યો:—

માન્યવર શૂરવીર મહારાજ શ્રી પ્રતાપસિંહજી !
આનંદિત રહો. આ પત્ર બાપુને પણ વંચાવતો.

મને ખહું જ શોક થાય છે કે જોધપૂરાધીશ અત્યારે આજસ વગેરે વિલાસમાં ગરક છે અને આપ તથા બાપુ પણ બિમાર જ રહોછો. આ રાજ્યમાં સોળ લાખથી વિશેષ વસ્તી છે. એના રક્ષણ અને કલ્યાણનો મોટો બોજો આપ સહુ ઉઠાવી રહ્યા છો. એનો સુધારો બગાડો પણ આપ ત્રણ જણા ઉપર જ ટકી રહોછો. છતાં આપ ત્રણે શરીરની રક્ષા પ્રત્યે ખહું જ ઓછું ધ્યાન આપોછો એ કેટલું ચોચનીય !

હું માશું છું કે મારા કહ્યા મુજબ આપ આપની દિનચર્યા સુધારી લો, કે જેથી માત્ર મારવાડતા જ નહિ, પણ આખા આંચાવતના કલ્યાણમાં આપની કીર્તિ બોલાય. ખબી તો જેવી આપની મરણ !

લી૦

આશ્વિન વદી ત્રીજ ૧૯૪૦. દયાનંદ સરસ્વતી.

એક બાબુ આ પત્ર લખાઈ રહ્યો છે. બીજું બાબુ સાપણી પોતાની દાઢમાં ઝેર ભરી રહી છે. નન્નીજાનના મનસૂખામાં સ્વામીજીનો કાળ રમવા લાગ્યો છે. એ સમજતી હતી કે સ્વામીજી ભલભલેરાઓને પણ વેશ્યાના સંગ ત્યજાવ્યાછે. મહુષિને એણે પોતાનો જમહત બણ્યો. એના હૃદય-અધકારમાં કાવતરું શરૂ થઈ ચૂક્યું.

જોધપૂર આવ્યાંને પાંચમો જ મહિનો જાય છે. ત્યાં સ્વામીજીનો વક્ષાકાર સેવક કલ્લ પાંચસો છસો રૂપીયાનું દ્રવ્ય ચોરીને અલોપ થાય છે. જોધપૂરમાં જાણુ થઈ. મહારાજ જશવંતસિંહજીની આજ્ઞા છૂટી કે ચોરને પાતાળમાંથી પણ પકડી આણો. પરંતુ એ ન પકડાયો. હંખ દઇને કાળો

વીછી સરકી જાય તેમ એ સરકી ગયો. એને મારવાડના પહાડોની કે માર્ગેની લગારે પિછાન નહોતી છતાં એ સી રીતે-કયાં છુપાયો! સ્વામીજીને સંદેહ ગયો. કાવતરાનો પહેલો દાવ પોખાર! બીજો દાવ રમાય છે.

સંવત ૧૬૪૦ના આસો વદી ચૌદશની રાત્રિયે સ્વામીજીએ પોતાના રસોયા પાસેથી દૂધ લઈને પીધું. પોલી ગયા. જરાવાર આંખો મળી. ત્યાં તો પેટમાં વેદના ઉપડી. જાગી ઉઠ્યા. ત્રણવાર ઉલટી કરી; પણ પાસે સુતેલા સેવકોને ન જગાડ્યા. પ્રભાતે પોતે ઉઠ્યા; વેદના ઉપડ્યા. ઉલટી કરી. પણ જીવ મોજો પડવા લાગ્યો. જઠરમા શૂળા પરોવાવા લાગ્યા. રાજના દાકતરો દોડ્યા આવ્યા; કેકે ઔષધિઓ આપી. પણ કોણ જાણે શા લેદથી ઉપચારની ઉધી જ અસર થતી ગઈ. ગળું સુકાવા માંડ્યું. લોહીના બિન્દુ જે બિન્દુમાંથી જાણે કે જીવન શે વાતું ગયું, છતાં ન અરેરાટ, ન સીસકાર કે ન ગણરાટ. બહાણું બહાલાને ભેટે તેમ જાણે કે ચોગી મૃત્યુને આર્લોગન લઈ રહ્યો છે. આખરે બહુ દવાઓને પરિણામે એમનો આત્મારામ થોડા દિવસ ટક્યો. પણ બિછાનામા કાળી બગતરા ઉઠતી હતી. પીજરાના દાર-માંથી પ્રાણપંખી પાંખો ફફડાવવા લાગ્યું.

એવી દશામા સ્વામીજીને આ 'વિષ-અયોગના કાવતરાની જાણ થઈ. એ મહાત્મ્યોત્તને જીવનનારા જગન્નાથ રસોયાને એમણે પોતાની પાસે બોલાવ્યો. જગન્નાથે અપરાધ કબુલ કર્યો. સ્વામીની ગંભીર મુખમુદ્રાની એક રેખા જે ન જાણી. ક્યારે શબ્દે એમણે કહ્યું, 'જાણ જગન્નાથ, મને બીજું કંઈ નથી, પણ મારા જીવનનું

કામ અધૂરું રહી ગયું. તને ખજાર નથી કે તારે હાથે
 ફેટલા બધાં છુવોને નુકશાન થયું છે. પણ દાંધ નહિ,
 ભાઈ ! લે આ થોડા રૂપિયા તને આપું છું. એ લઈને
 તું તાબડતોળ આ રાજ્યના સીમાડા છોડી દે. નેપાલમાં
 જઈને છુપાઈ જા. નહિતર, અહીં જો જરૂરે વાત પુટશે
 તો તારા લોહીનું બિન્દુ ચે બિન્દુ નીચાવી દેશે. જગન્નાથ,
 ભાઈ, જા; વાર ન લગાડ. મારા તરફથી નિર્ભય રહેજે.
 હું વાત બહાર નહિ પાડું.”

સંજ્ઞા વરત્ત વેશ પાનડીને જગન્નાથે ટીબેટમાં દાખલ
 તેના પૂરાવા મળે છે.

ત્રીજે દિવસે સ્વામીજીને પાલળીમાં બેસાડી આશુ-
 રાજ લઈ જવામાં આવ્યા. જોધાણનાથ પગે ચાલીને
 વળાવવા આવ્યા. એના હૃદયમાં ઉઠી દિલગીરી વ્યાપી
 હતી. વિદાય દેતી વખતે એનું હૃદય લગાઈ આવ્યું, કેમકે
 ભારતવર્ષની સત્ય-જ્યોતને યુગવવાનું પાતક એના
 રાજદ્વાર પર ચડતું હતું.

સ્વામીજીએ મહારાજને દિશાસો દીધો, ‘રાજન,
 ચિંતા ન કરશો. પ્રભુનાં તિર્માણ મિથ્યા નથી થતાં.’

સંધ્યા સમયે એમણે જોધપુરના પાદરને છેલ્લા નામરામ
 કર્યા. આશુમાં એક નિયુષ્ઠ દાકતરની દવા હાથ બેઠી. દીવ-
 ડામાં તેલ પુરાવા લાગ્યું. ત્યાં બીજી પુંક લાગી. સરકારી
 તબીબીખાતાનો લાલરંગી હુકમ છૂટ્યો કે, દાકતર લક્ષ્મ-
 ણદાસે તાબડતોળ અજમેર આવ્યા જવું ! દાકતરે રાજ-
 નામું આપ્યું. કોણ જાણે શો સંકેત કામ કરી રહ્યો

હતો ! રાજનામું નામંબુર થયું. દાકતર ગયા. સ્વામીજીને
પણ અજમેર ઉઠાવી ગયા. પણ પછી તો દાકતરે હાથ
ખંખેરી નાખ્યા.

સંજ પડતી આવે છે. જીલ પર, મ્હોંમાં, માથામાં,
અને હેડને રોમે રોમે ફેંટલા ઉપડ્યા છે, છતાં સ્વામી-
જીએ હજામને જોલાની શિર પર મુંડન કરાવ્યું, નખ
ઉતારાવ્યા, એક શિષ્યનો આધાર લઇને પોતે પલોંઠી
વાળી બેઠા. પછી અત્યંત વતસલતા સાથે કહ્યું ‘બેટા
આત્માનંદ, તારે કાંઈ લેધયે છે ?’

“આત્માનંદજીનાં નેત્રોમાંથી અદ્યધારા ચાલી. એણે રડતાં
રડતાં કહ્યું, ‘આપને પ્રભુ આરામ આપે, એથી વધીને
શીંઈ કરી ઇચ્છા આ ત્રણે ભુવનમાં મારે નથી રહી.’

હાથ લંબાવીને મહર્ષિજીએ આત્માનંદજીના મસ્તક
પર મુક્યો; જોડ્યા ‘બેટા, ગલરાવું નહિ. કર્તવ્યનું
પાલન કરતાં મહા આનંદમાં રહેજે. સંસારમાં સંયોગ
વિયોગ સ્વાભાવિક છે.’

પોતાની સગી જનેતા. મરતી હોય ને જેમ
ધાવણાં બચ્યાં રહે તેમ ચેલા રહ્યા. મહર્ષિજીએ બંને
રૂપિયા અને બે દુશાલા મંગાવી બંને શિષ્યોને ભેટ દીધા.
અંને જણાએ એ વસ્તુઓ યાદી મેલી દીધી. પછી મહર્ષિ-
જીએ તે દિવસનાં વાર તિથિ પૂછ્યાં. ઓરડાની ચોમેર
નજર કરી લીધી ત્રેફાઠ આંરબ્યો. એ સ્વરોના ગુંજ-
નમાં, કંઠમાં કે ઉચ્ચારમાં કયાયે નિર્બળતાનો અંશ
પણ નહોતો.

વેદના મંત્રોનું પુરા કરી પુણકિત અંગે સંસ્કૃતમાં
 પરમાત્માની યશગાથાઓ ઉપાડી. સમાધિમાં બેઠા. સુખ-
 મંડળ ઉપર પ્રસન્નતાનો ઝળહળાટ પથરાઈ ગયો. આખરે
 કમળ શાં નેત્રો ઉઘાડી ‘ હે દયામય, તારી જ ઇચ્છા !
 દેવાધિદેવ તારી જ ઇચ્છા ! વાહુ પ્રભુ ! દેવી તારી
 લીલા ! ’ એમ ગુંગારવ કરતાં કરતાં, જન્મોજન્મનાં કમેભિ
 ખાકે કરી, સં. ૧૯૪૦ ના કાર્તિક માસની અમાસના
 રોજ એ આત્માની લ્યોત મહાલ્યોતમાં મળી અને જગત
 ઉપર સંધ્યાનાં અંધારાં ઉતર્યાં.